СУЧАСНІСТЬ

Б. Бойчук: Поламані стежки — Е. А. По: Крук — Е. Геміґвей: Звеличення Швайцарії — О. Кульчицький: Карл Ґустав Юнґ — Є. Ґловінський: Чи можливий новий курс економічної політики СРСР? — І. Майстренко: Теоретичні основи національної політики КПРС — В. Голубничий: Про соціялістичні теорії національної проблеми — А. Жук: Українська кооперація на Західній Україні під Польщею

Критика і бібліографія — Повідомлення і нотатки

8

СЕРПЕНЬ 1961

SUČASNÍT' - August 1961 - München 2, Karlsplatz 8/III

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

8

СЕРПЕНЬ 1961

diasporiana.org.ua

МЮНХЕН

Видає: **Українське товариство закордонних студій**

Редакція:

Іван Копелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців, Кирило Митрович, Дарія Ребет, Володимир Стахів (суспільно-політична частина).

Редакція не приймає статтей, не підписаних автором. У справі незамовлених та неприйнятих статтей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Gemäß des Gesetzes über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag „Biblos" München 13, Hess-Str. 50-52

БОГДАН БОЙЧУК: **ПОЛАМАНІ СТЕЖКИ**

(Драма)

Персоніфікації:
Він
Ольга
Танечниця

Богема:
Поет
Маляр
Композитор
Гуморист
Співак

Громадяни:
Громадянин 1
Громадянин 2

ДІЯ ПЕРША

У галерії відбувається виставка Його картин: задня стіна сцени зовсім чорна, картин немає — хіба тільки легкий натяк на рами. Збоку лавочка і столик. На столику великий напис:

ВИСТАВА ОБРАЗІВ ЙОГО

Він пояснює руками образ, Танечниця уважно слухає. Два громадяни входять на виставку.

Громадянин 1: *(Низького росту, худий, темпераментний. Його обурюють картини, він не розуміє, і тому йому здається, що мистець глузує з його людської гідности чи обмежености. Своє невдоволення різко виявляє жестами).*

Громадянин 2: *(Його вигляд і характер ніби кажуть, що на все в житті знайдеться місце і якась потреба. Виставки він не сприймає і не розуміє, але це його не сердить, його радше бавить невдоволення товариша).*

Громадянин 1: *(Йому перетягається терпець, він наглядно ще раз виявляє свої почування і виходить).*

Громадянин 2: *(Жалує, що закінчилося таке цікаве дійство і, хитаючи головою, слідує за ним).*

Він: *(Хвилюється)* — Я знову розминувся з ними! Знову не наблизився. Я завжди розминаюся!

Танечниця: З ким?

Він: З людьми. З своїми глядачами, — все розходимось чужими.

Танечниця: Так що?..

Він: Порожньо стає.

Танечниця: *(Здвигає раменами).*

Він: Я почуваюся самотньо.

Танечниця: Ми весь час самотні.

Він: Так. Але тоненька нитка зрозуміння, хоч тоненька нитка, мусить бути між мистецтвом і людиною!

Танечниця: Тоненька — так!

Він: Люди інтуїцією, відчуттям повинні розуміти.

Танечниця: На що ти скаржишся? Чого ти плачеш?

Він: Вони проходять мимо, без ніякого бажання бачити й відчути.

Танечниця: Вони не розуміють.

Він: А як тоді творити в порожнечі? Де нема ні одної душі, щоб відізвалася. Кому творити?

Танечниця: Собі.

Він: Як собі? Ніхто собі не творить! Пощо? Бо найкращий образ той, що в серці, що в уяві; а картина — тільки тінь, слабенька тінь з душі, яку ніхто для себе не малює. Мистецтво починає жити лиш тоді, коли його приймають інші. Я не заперечую, що творення дає духову радість, але, створивши, ми шукаємо людини. Те, що ми зробили, мусить мати значення для когось чи для чогось. Мусить комусь жити.

Танечниця: Якщо існує хоч одна людина, хоч одна людина —

Він: Якщо існує!

Танечниця: Існує, мусить існувати! Я сама хотіла бачити тебе частіше, слідкувати за твоїм малярством. Та останнім часом ти до мене не заходив, як колись. Чому?

Він: Виставка... багато праці...

Танечниця: Брехня! Таємні сили! Я не хочу цих блідих оправдань. Ти не мусиш. — *(Гамує вибух почуванъ).* — Та вернімося назад, бо ти не дав мені скінчити думку: як твої труди сприймає хоч одна людина — то ти мусиш, ти вже проклятий творити.

Він: Якщо сприймає хоч одна людина, як знайдеться.

Танечниця: Я певна, що знайдеться.

Він: *(Мовчить).*

Танечниця: Твої картини — добрі. Сягають десь глибоко, аж на саме дно. І ранять серце, ранять почуття.

Він: Ти так для чемности говориш...
Танечниця: Таємні сили! Зовсім ні.
Він: Щоб заохотити, підтримати на дусі...

*

Ольга: *(Входить. Обидві жінки дивляться холодно на себе, без слова. Врешті Ольга відвертається і починає оглядати виставку).*
Танечниця: Я ніколи не говорю лиш для чемности, для форми! Прийди колись увечорі до «кафе письменників». Я там тепер танцюю. Поговоримо. *(Прощається, виходить).*
Він: *(Поспішно підходить до Ольги)* — Я був зайнятий... пробач.
Ольга: Хто вона така?
Він: Танечниця.
Ольга: Вона твоя...
Він: Моя знайома. Я раз чи двічі зустрічав її в кафе.
Ольга: Вродлива дівчина.
Він: Так... цікава.
Ольга: І особлива, має щось незвичне.
Він: Їй подобалось моє малярство.
Ольга: *(В голосі трохи болю, трохи заздрости)* — Так? І це тебе вже покорило зовсім.
Він: Чому ти ображаєшся? То хіба не злочин, як тобою хтось захоплюється.
Ольга: Ні, як не захоплюється тільки...
Він: Не починаймо знов... То гарно, то прекрасно, як тебе хтось хоче розуміти, хоч старається.
Ольга: Я також стараюся.
Він: Лишім, не повертаймося до цього, Ольго...
Ольга: Я стараюся; твої картини часом роблять враження розстеленої райдуги квіток, чи ваговитого волосся нив, і я їх так люблю.
Він: Там немає райдуги квіток! Немає нив! Немає нив!
Ольга: Я знаю, не хвилюйся, — це мої бажання, це моя уява.
Він: Танечниця казала, що мої картини ранять серце.
Ольга: А ти її за це вже полюбив...
Він: *(З острахом)* — Кого?
Ольга: Кого ж... Танечницю.
Він: Ні! Чому ти так говориш?
Ольга: Вона цікава дівчина і гарна.
Він: Я тебе люблю!
Ольга: *(У зневірі)* — Я б так хотіла вірити в твої слова...
Він: Люблю — оцю сліпучу легкість золота, що заливає плечі,
Ольга: *(В смутку)* —
Моє волосся — це не легкість,

моє волосся — пшениці,
що ваготіють над ріллею
мозку...

Він:

і очі — тихі, як світанок,
в прозорих мряках смутку;

Ольга:

Не очі, а криниці,
що знають глибину,
і нагість каменя,
і повність берегів.

Він:

Люблю це свіже листя уст,

Ольга:

Вони гарячі джерела,
що воскрешають з мертвих.

Він:

і груди...

Ольга:

Це мої фонтани,
що бризкають бажаннями,
як молоком,
що двоголосим криком
кажуть про майбутнє, —
у них втискається
зелений сміх дітей,
що хочуть виповнити
всі сади землі.
І цього ти не знаєш!

Він: *(Підходить до неї і бере в долоні її обличчя)* — Знаю, люба, знаю. І люблю.

Ольга: Я все стараюся торкнутися твойого серця і не можу, я хочу пальцями відчути твою душу, і її нема, вона відсутня. Я простягаю руку, як любов, як міст любови, — і мені здається, що рука, як квітка, висне, в'яне в порожнечі... що тебе нема.

Він: Я є, я завжди є.

Ольга: Неповно, ти думками все відсутній.

Він: Часом — так... Людина часом має мрії, людина любить ранок, людина любить сонце, що закутане в пелюшки мряки, — людина любить творчість і красу.

Ольга: То все є тут, то все є на землі: і творчість, і краса. Зніми свій погляд з порожнечі неба і поглянь кругом: тут кожної весни земля безсоромно показує свої великі груди і кожної

весни плідніє в радощах і муках. Поглянь кругом — уся краса звалилася на землю! Глянь.

В і н: Я бачу. Та людина хоче глянути ще дальше.

О л ь г а: Куди?

В і н: Поза те, що бачимо очима. Глянути туди, де таємниця творення. Душею глянути.

О л ь г а: Поглянь на жінку, що з розквітлими грудьми і з сином в животі, — і ти побачиш таємницю творення. Поглянь на мене, де у лоні...

В і н: Що у лоні?

О л ь г а: Нічого.

В і н: Що... невже вагітність?

О л ь г а: Я не знаю.

В і н: Скажи... невже... воно прекрасно.

О л ь г а: Я не зовсім певна, я не знаю.

В і н: То було б прекрасно — я б тоді знайшов у тобі єдність двох світів, єдність двох розірваних світів... прекрасно!

О л ь г а: Ти знов мене лишив, ти знов думками десь далеко.

В і н: Ні. Я тут, я близько тебе.

О л ь г а: *(Зі смутком)* —

Далеко, так далеко...
Ти ще молодий,
ти не дозрів, —
і вже вітри підрізують коріння,
і молока відмовила
земля;
ти молодий,
тобі ще треба теплоти
моїх грудей,
багато теплоти грудей,
а то загубишся з вітрами...
десь далеко....

(В голосі чути біль, на обличчі турбота).
Темрява заливає кімнату.

*

Світло вливається до кафе. За столиком, що висунений майже до середини сцени, сидять: Поет, Гуморист, Маляр, Співак. Композитор при фортепіяні: грає. На столику багато пляшок від пива, дешевого вина і горілки.

Т а н е ч н и ц я: *(Виконує танок пристрастей. Убгана посередині сцени, як пуп'янок квіту. Гарячі звуки дощем, як краплі крови, мочать її тіло, що повільно починає розквітати: як листя, виростають руки, а потім ноги, а так вона, розгорнена на цілий ріст, відчуває тілом красу життя, усвідомлює можливо-*

сті, які приносить існування живої істоти, і починає радісний танок: як юність, як переливи весни. Звуки твердшають, сильнішають, наливаються жагою. Тіло, мов би попадає в гіпнозу звуків, мов би перетворюється — поступово — в зливу пристрастей. Якась бурхлива ритміка рук, ніг, стегон та грудей полонить глядача — і відчувається гаряче бажання крови й духа, якась несамовито-демонічна екстаза).

Він: *(Входить під час танку і сприймає його з великим одушевленням).*

Співак: *(Встає від столика і присідає на підлозі, щоб краще бачити нагість її тіла)* — От, чарівна пані, от краса...

Гуморист: В нагості, у самій нагості...

Маляр: А ноги... хоч торкай рукою, як у мадонни.

Танечниця: *(Вривае танок посередині, вмирають звуки, і глядача охоплює якийсь неясний страх).*

Він: *(Підходить ближче).*

Танечниця: *(Закриває руками вуха і кричить)* — Таємні сили! Стань! Стань! Здуши згучання звуків!

Композитор: *(Встає від фортепіяна і несміло підходить до столика)* — Що сталося?

Танечниця: Нічого!

Композитор: Що? Музика не виявила... чи не висловила... сили почувань? Не оживила руху?

Танечниця: Виявила. Оживила. Ваша музика правдива. Збуджує найглибші відчуття. Лише вам треба відірватись від землі! Бо часом грузнете. Лиш часом. *(Бере зі столика чарку і випиває одним ковтком).*

Він: Твій танок — це незвичайний вияв...

Танечниця: *(Вперше помітила його)* — Ти тут? Я рада бачити тебе. Я думала про тебе. Тож сідай. Сідай.

Співак: *(Підходить, хитаючись)* — А що, скажіть, чарівна пані, вивело вас з рівноваги?..

Гуморист: *(Перебиває)* — Лиши. Ех!

Танечниця: *(До Співака)* — Своє «чарівна пані» залишіть собі! Собі! Бо ви порожні, аж до болю.

Він: *(Сідає біля неї).*

Співак: *(Робить відрух до танечниці, — Поет бере його за рамена і звалює в крісло).*

Танечниця: Таємні сили — жести! Тільки жести!

Гуморист: Сумно, ех!

Танечниця: В усіх! В усіх! Танок — то є душа. А мій танок для вас був роздяганням!

Гуморист: *(П'є)* — Нереальне... нереальне...

Танечниця: Нереальне? Я бачила, як вам з очей блистів безмежний голод! В уяві ви приймали вже не тільки голі ноги. А стегна. Груди. Рамена! Уявою ви пожирали нагість мого тіла.

Краси, мистецтва — не було. Було лиш тіло! Голе тіло.

Маляр: *(Флегматично, але їдко)* — Якого ви не звикли виставляти.

Він: *(Обурений)* — Досить цього! Досить. Вона вам каже правду.

Всі: *(Регочуть).*

Танечниця: Так! Я звикла виставляти тіло. Для публіки, кельнерів, пияків. Але я знаю, що вони прийшли напитися вина мойого тіла. Щоб загоріти. Щоб спалити сховані бажання. А ви — таємні сили — ви ж мистці, поети, малярі. І чорт зна що!

Поет: *(З легкою іронією)* — І любимо мистецтво ніг, грудей і рук...

Танечниця: *(Підскакує на рівні ноги)* — То не мистецтво! А можливість для мистецтва. *(З презирством)* — ... «Ніг, грудей, і рук»... в мистецтві треба почуття любови! Великої любови. А в вас її нема, бо ви стерильні!

Поет: Що ж... стерильні, як усе в житті.

Він: Я твоїх думок не поділяю. Вони хворі!

Поет: *(Іронічно)* — Не поділяєш... хіба не бачиш, що ми маємо лише бажання, яких не можемо здійснити? О, ми зв'язані, слабі, стерильні!

Він: То втеча від життя! То думання невдах.

Поет: О, чому ти закриваєш очі? Життя — якраз невдачі. У кого їх нема? Чи в тебе їх нема? Чи в нього, чи в неї, чи в усіх? Ми зв'язані, слабі.

Танечниця: Не так. Не так. Ми можемо любити.

Поет: Так. Можемо самі себе в'язати. Без довершення в любові.

Танечниця: Отут, отут твоя стерильність! *(До інших)* — І ваша! Ви не вірите в завершення. Ви живете на самім дні реальности. В мистецтві голих ніг, грудей, рамен.

Поет: *(У гніві)* — О, наївносте, наївносте! Моє говорення про руки, ноги і те все — було іронією.

Співак: *(Уїдливо)* — Яку відчути — треба мати тонкість... тонкість... чарівна пані.

Композитор: Ради Бога, — ми люди, і близькі собі: нащо це все?

Поет: *(Продовжує)* — Бо тіло, якраз тіло зв'язує людину. Втягає, як багнище, до землі, де неодмінне розкладання. О, наївносте! захоплюватися мистецтвом рук і ніг... захоплюватись власним умиранням.

Танечниця: Таємні сили! В тому й суть! У тому й суть. Бо я ніколи не засуджувала тіла.

Маляр: *(Обурений)* — Як то!

Співак: Щойно біле було чорним, а тепер чорне є білим. Висока логіка. *(П'є).*

Гуморист: Жіноча! Ех... *(Наливає).*

Поет: Не розберу. У чому твоя суть?

Танечниця: Мені боліло те, що ви не розуміли мови моїх рук і ніг, що не відчули у танку душі. Що тіло бачили брудним, як то твоє багнище, що тягне до землі!

Він: *(Що слухав її мови з захопленням)* — Вона прекрасна!

Співак: Не розуміли мови її ніг... вони, здається, все одно говорять.

Він: Мовчи! Мовчи!

Танечниця: Так! Точно так. Вам ноги все одно говорять. Всі жіночі ноги! Говорять про зливання. Про бурхливі ложа. Темні вулиці. Бо ви прогнили в душах! Тіло вам не може бути чистим, яким людина відчуває всі глибини світу. Не може бути джерелом містичних вод.

Композитор: Це так... це правда, що болить в душі, як рана. І що робити, що робити?

Танечниця: Не знаю. Може, треба вимитись і чистими руками щось робити. Щонебудь, але робити. Те, що любиш.

Співак: Кажете, чарівна пані, вимитись...

Танечниця: Так!

Співак: Від чого?

Танечниця: Від прогнивання власної душі!

Маляр: То вже забагато! *(Встає і ходить по кафе).*

Співак: Сама купається у зливах каварень...

Танечниця: Купаюся! Бо я живу. І мушу жити.

Співак: Не мусите! *(Вдаряє чаркою об стіл і розбиває).*

Танечниця: Таємні сили! Це потверджує мої думки про порожнечу вашого життя. А я повторюю — що мушу жити. І відчути, і пройти крізь все. Болото каварень я вмію змити, не всякачи, як ви.

Поет: Як хто?

Танечниця: Як ви! Ось Гуморист: його призначення зродити хоч далекий посмак радости і щастя, — а в нього кожне друге слово «сумно» — вбогість, блаженна вбогість. Чи він *(показує на Маляра)* — Малює кістяки. Тіла, що в боляках. Чи то мистецтво!

Маляр: *(Наявно ігнорує її).*

Поет: *(Іронічно)* — Виходить, що мистецтво тільки те, що гарне.

Танечниця: Ти знаєш, що не тільки те. Мистецтвом може бути радість, біль, і горе, і болото — так. Але не можна жити у болоті. І любуватися таким життям. Отож! І любуватися. Ось хочби ти...

Поет: Що я?

Танечниця: Ти є поет.

Поет: Я знаю!

Танечниця: І бачиш тільки порожнечу у житті. Якусь приреченість. Рослинне проростання у людей до смерти.

Поет: Бо так і є!

Танечниця: Таємні сили! Є, є. Це кожний знає. Але є й більше: є любов, є дружність, є людина! Якої ти чомусь не хочеш знати, від якої ти втікаєш. Чому? Ти сам людина з відчуттям, що хоче близькости, тепла, любови.

Поет: О, вбогі мудрості! Завжди те саме.

Танечниця: Те саме, що ж... Не можна збутися себе. Ти є людина, і від цього не втечеш.

Поет: *(Не виявляє бажання продовжувати розмову).*

Танечниця: *(Лагідніше, сідаючи в крісло)* — Я тобі не докоряю. Я тільки хочу, щоб ти бачив і добро, і зло. Щоб бачив навіть в єдності двох нагих тіл щось гарне, дуже людське і приємне.

Співак: Ясно, що приємне...

Танечниця: Не те. Не те. Не чорну, а ясну приємність! *(До Поета)* — І ще щось більше, щось вічне й творче. Що має тільки Бог.

Поет: *(Встає)* — Я можу проковтнути все, окрім казання.

Танечниця: *(Тримає його за руку)* — Ти мусиш мати жінку, щоб тебе спасла.

Поет: Чому ти не турбуешся своїм життям! *(Відривається і виходить).*

Він: Ти говорила правду, — твої слова, твій світ: мені близькі, знайомі.

Танечниця: Ти мені також близький — твоє малярство. *(Міняє хід думок)* — Хто була та гарна жінка?

Він: Де?

Танечниця: На виставці.

Він: Ольга, моя подруга.

Танечниця: У ній є щось тверде. І від неї пахне, мов землею.

Він: Так... землею.

Танечниця: Це добре для таких, як він *(показує в сторону Поета).*

Він: Як хто?

Танечниця: Поет. Бо він завис в повітрі. Не для тебе. Ця жінка не для тебе.

Він: Чому?

Танечниця: Така краса рятує тільки хворих, а здорових убиває.

Він: Я не розумію.

Танечниця: Мені здається, що вона те саме, що бажання злитися в одно, я в її очах це бачила. Вона втягнула б, розчинила б в собі все, що є твоїм буттям. Це як любов землі: сильна і

пристрасна, що зерно поглинає і ростить нове життя. А зерно, як окремий світ, вже не існує. А ти не зерно. Ти той, що мусить сіяти.

Він: Не знаю.

Танечниця: Так. Але ходім. Мені тут нудно! *(Прибирає зі столика торбинку)* — Також не забувай, що жінка мусить відкривати мужеві нові глибини і безодні. Нові світи. *(Бере його під руку, виходять).*

*

Співак, Маляр, Композитор і Гуморист — які сиділи мовчки і понуро — оживають, починають наливати чарки і відпружено гуторити.

Гуморист: Тепер вже веселіше! Ех?

Всі: *(Торкаються чарками).*

Співак: Чорт, чорт, а не жінка!

Маляр: Мені здається, що її мистецтво і краса — завершаться поземно...

Співак: Приємним дотиком двох нагих тіл.

Маляр: І він відчує мову її ніг і рук. *(Регіт).*

Гуморист: Я б не відмовився такої творчости... ніколи!

Співак: *(До композитора)* — Маестро! Трохи радости. Кріпись, кріпись. *(Дає йому чарку вина).*

Маляр: Маестро, музики! Хмільної, як вино.

Композитор: *(Мовчки сідає при фортепіяні й ударяє клявіші).*

Співак: *(Співає)* —

А у небі не дають горілки,
ані пива-меду, ні вина, —
тільки ложку теплої дощівки:
пиймо, браття, пиймо — аж до дна!

Всі: *(В дисонанс)* —

Кришталева чаша, кришталеве дно,
пити чи не пити — все одно;
кришталева чаша, срібная криж:
пити чи не пити — все помреш!

Кришталева чаша, срібная криж:
пити чи не пити — все помреш!

За брязкотом чарок і сміхом темрява заливає кафе.

*

Світло несміло вливається в двері кімнати Ольги.

Поет: *(Прощається з Ольгою перед відходом)* — І як іти? Куди іти? Мій шлях у темряві, втопився.

О л ь г а: Твій шлях не в темряві, він не втопився, — ти мусиш сам його топтати: він чекає твердости твоїх слідів.

П о е т: Я хотів почати від твоїх дверей, щоб відгомін твоєї білої ходи зливався, як цілунок, в чорні луни моїх стіп. Я хотів пізнати й полюбити відгомін твоєї білої ходи... і дотик теплих рук...

О л ь г а: Я не можу, бо моє життя в німотнім болю кидається в другий бік.

П о е т: Куди?

О л ь г а: Ти знаєш.

П о е т: *(Благає)* — Там нема джерел, які б згасили біль. Я знаю, я його колись то бачив...

О л ь г а: Не кажи. Якщо нема джерел на біль, то є надія, хоч надія.

П о е т: *(З чуттям розпуки)* — Надія родить тільки голод!

О л ь г а: Я знаю.

П о е т: Вернися, я тебе благаю!

О л ь г а: Немає можности, немає сили.

П о е т: То дай також мені надію, бо ліпше голод, чим холодна порожнеча.

О л ь г а: Яку надію? В мене серце, як прозора ваза, в якій нема ні краплі, щоб напитись... і яку я дам тобі надію?

П о е т: О, ніщо не має вартости... людина все самотня.

О л ь г а: *(Співчутливо)* — Ти ще когось зустрінеш, тільки йди, шукай...

П о е т: *(Подається до виходу)* — І як іти? Куди іти? До кого прокладати шлях?

Темрява загортає кімнату.

*

Світлом розгортається кімната Танечниці. Спочатку світло слабеньке, і в глибині помітно дві напів-лежачі постаті, що з'єднані музичним ритмом рухів, який відносить їх свідомість у глибини існування, де немає відчуття часу.

Т а н е ч н и ц я: *(Підводиться, і вже сильніша повінь світла заливає сцену)* — Яке піднесення. Таємні сили! Яку велику радість нам дають чуття.

В і н: Людина губить біг часу.

Т а н е ч н и ц я: І забуває про минучість днів. І знає вічність.

В і н: Єдиний дотик уст міняє наше існування в музику.

Т а н е ч н и ц я: У лет! У лет — шалений лет! Як гарно відчувати тілом шумування крови і твоє тепло. Як добре слухати далеку мову вітру. Знати посмак рік блакиті. Бачити шляхи. І слух, і зір, і смак, кожний дотик, — все це звуки, що приносять нам космічні хори у свідомість.

Він: То велике таїнство природи: у звичайному єднанні почуттів проходимо в простори, відкриваємо, як серце, темряву буття, і пальцями, і дотиком вже пізнаємо кров несхопного.

Танечниця: І все крізь тіло! Це містерія. Єдиний дотик тіл — і я одкрита. І відчуваю щось далеке...

Він: Я люблю слова, народжені в твоїх устах, ще мокрі й теплі, свіжі, як маленькі діти. Я люблю слова в твоїх устах. Люблю твої уста...

Танечниця: Не кажи... Крізь мову уст, крізь дотик, крізь любов — ми пізнаємо Бога.

Він: Так: я чую, що з тобою, близько тебе, з серця і з душі, як яблуня, росте бажання щось творити, бути Богом.

Танечниця: Отож! Це гін зблизитися до Нього. Зробитися таким, як Він. Пізнати тайну творення, як Він.

Він: *(Захоплено)* — Яка гармонія тепла в твоїх устах! Прекрасна.

Танечниця: Мені з тобою добре. Радісно. Твоя присутність пориває, як танок!

Він: Я п'яний темним золотом твоїх рамен.

Танечниця: Як добре, як зворушливо, іти удвох в безодні.

Він: Мене окутує твоя душа, як подих неба.

Танечниця: *(Кладе йому на уста палець)* — Ш-ш-ш, живи, живи і відчувай.

Він: *(Продовжує)* — І відриває від землі... Воно прекрасно часом полетіти вище, відірватись від землі — хоч часом.

Танечниця: *(Холоне)* — Ні, ні! Не часом.

Він: Змінитися в єдиний спалах, хоч на мить!

Танечниця: *(Мов би проколена ножем)* — Чому на мить! Чому на мить!

Він: *(Не розуміючи, що сталося)* — Що з тобою?

Танечниця: Ця мить. Мене болить твоя «єдина мить». Бути в єдності з красою тільки мить. Знати і правдиво розуміти суть життя: лише на мить. О, вбогосте! О, людська вбогосте!

Він: Ми тільки люди.

Танечниця: Так. Так. Ми тільки люди. І цим ховаємо своє безсилля, цим виправдуємо слабість.

Він: З тобою неможлива дружня мова. Єдине слово роздуває бурю гніву. Ти все міняєшся. Не маєш твердости...

Танечниця: *(Уїдливо)* — Не маю твердости, як та твоя подруга... Ольга, правда?

Він: Це зайве! Ти хочеш жити в світі марень, без відчуття границь реальности.

Танечниця: Таємні сили! Хочу! Хочу! Це краса, це те найкраще. Я там лиш починаю жити. Я почуваю там дощі життя! Як квітка.

Він: Там можна жити тільки часом.

Танечниця: Там треба бути все життя! Всю вічність.

Він: Людина заслаба, вона б згоріла від наснаги.

Танечниця: Усе не так! Я кожний день життя, свідомого життя, в інтимній злуці з тим таємним. Я чую. Я це знаю. Але дарма, лишім. Я вірила знайти з тобою зрозуміння. Піти в життя... А ти такий, як всі, які хвилинами живуть, засуджені на смерть.

Він: На смерть?

Танечниця: А що таке життя, коли людина здібна тільки «часом» вирватись з нудного животіння, як не повільна смерть!

Він: Ти ще не знаєш, що таке життя...

Танечниця: Тоді скажи мені!

Він: *(Мовчить).*

Танечниця: І ти не знаєш! А я напевно знаю, що повільна смерть — безформність, щось слизьке, драглисте. Я знести не можу *(ніби показує на нього)*... щось таке мляве. Що здібне на піднесення десь тільки в ліжку! Я людині слабости ніколи не прощу. Не можу!

Він: В людей бувають збудження не тільки в ліжку! Вони спалахують, згасають, бо слабі.

Танечниця: Виправдуєш себе.

Він: Нехай! Бо ми слабі...

Танечниця: Бо ти слабий!

Він: Бо я слабий! Хай буде. І нас слабими треба бачити й приймати. Зрештою, — твої «піднесення» також бували в ліжку.

Танечниця: *(Зранена до глибини)* — Це низько! Чуєш, низько! Жінку ранити. Щоб серце кров'ю плакало, як рана. О, яка страшна людська жорстокість! Бо в мене порив був містичний. Чистий, як роса!

Він: *(В розпуці)* — Я так не думав..., я не думав того, що казав...

Танечниця: Не підходь! Іди. Іди. В одкриті двері. Провались! Самотність має більше доброти, як люди. Іди, кажу!

Він: *(Відходить зовсім прибитий)* — Я думаю, що краще відійти... я думаю...

Танечниця: *(Як статуя — чекає його відходу).*

Темрява заливає кімнату.

*

Середина сцени дещо проясняється.

Він: *(Пригноблений)* — І що робити... де іти? Кому на ніжність білих рук зложити втому?..

Темрява огортає і його.

Завіса

ДІЯ ДРУГА

У світлі кімната Ольги — Традиційно тяжка.

В і н: *(Сидить перед полотном і пробує малювати)* — Ні одного мазка! Ні одного мазка, який давав би радість! *(Встає, кидає пензлем об землю)* — Ні одного мазка! Лиш дні з однаковим обличчям і нудні, — що товпляться, і товпляться, і товпляться! І душать! А сполохана душа ховається у чорних водах серця. І як мені творити, як творити? Мертві стіни гнітять. Мертві стіни тиснуть. Тиснуть в землю! Як я хочу руху, легкости і руху! Прозорих душ, прозорих серць...

О л ь г а: *(Входить з дитиною при грудях)* — С-с-спи, синочку, спи... тобі ще молока дає земля, дає м'яких грудей, — то сси, ще сси, і спи, бо дні тяжкі, бо дні всякають болем...

В і н: Бо дні сліпі! Бо дні всякають смертю. Душать!

О л ь г а: Я бачу, що ти знов...

В і н: *(Відштовхує ногою стілець)* — Так! Знов.

О л ь г а: Мушля мого дому вже стає тісною.

В і н: В тому вся трагедія!

О л ь г а: У чому?

В і н: Що твоя любов, твій дім — це мушля. Біла мушля, без щілин, яка втискає двох людей і закриває світ. Спочатку там затишно і приємно... а так людина задихається, вмирає!

О л ь г а: *(З докором)* — А ти б хотів дві мушлі або й більше.

В і н: Ні, не дві. Я хочу бачити людей без мушель! Людей, що є світами таємниць, можливостей, краси... прозорих.

О л ь г а: Ти людей боїшся, ти боїшся глянути людині в серце.

В і н: Лишім, лишім... я після кожної такої нашої розмови порожнію.

О л ь г а: *(З болем хитає головою).*

В і н: Ти зробилася тяжкою. Зваготіла соками плодінь. Тобі чужа моя душа і творчість! Я тобі чужий!

О л ь г а: Так, так, — усе моя вина.

В і н: Ти полюбила випари землі. І задихаєшся, і робишся тяжкою. Тобі чуже правдиве людське зрозуміння, людське притягання, — те несхопне, незбагненне.

О л ь г а: Я втомлена, я втомлена! Ти все втікаєш від життя, бо що твоє говорення про притягання, «незбагненність», як не порожнеча без звичайних почувань, без чистої краплини теплоти. Бо ти боїшся кинутися в спраглі рамена людини, в її любов, страждання, радість... І ховаєшся за «незбагненне»!

В і н: Я хотів знайти з тобою спільну мову... та дарма, то все дарма.

О л ь г а: Ти хотів торкати квітку мого тіла, більш нічого! Я в твоїй присутності була самотня. Ми знаємося тільки через дотик тіл.

В і н: Але чому? Чому? Я все тебе з собою кликав, я старався вирвати тебе з землі — у трохи вищий світ.

О л ь г а: Немає світу вищого, — є довший світ: світ батьків, дітей, унуків, правнуків — світ тяглости з людьми.

В і н: Ти бачиш тільки це, а квіти що ростуть в устах словами?

О л ь г а: Квіти на землі ростуть.

В і н: А мрії, голубі, як небо! А творчість, а краса, а простір?

О л ь г а: І творчість, і краса з землі; і навіть простір, небо: обрієм схиляється униз і в землю випускають корені дощів.

В і н: *(В розпуці закриває долонями обличчя)* — О, я був сліпий, я вірив, що в тобі знайду гармонію краси, яку торкають рукою, — із красою, що торкається душею . . . І що? І що? Знайшов глухі холодні стіни і холодне серце.

О л ь г а: Не холодне серце, зовсім не холодне, — воно все було для тебе тепле.

В і н: Лиш не це, не це. Мовчи. Я краще заберуся десь, піду.

О л ь г а: Куди?

В і н: Не знаю, — десь за мури оцієї мушлі! Щоб знайти себе за мурами твоєї мушлі.

О л ь г а: Ти там нічого не знайдеш: шукати треба в собі, в собі!

В і н: Тут задушливо, я тут не маю . . .

О л ь г а: Чи боїшся порожнечі? І втікаєш.

В і н: Якої порожнечі?

О л ь г а: Своєї власної. Від неї не втечеш ніде.

В і н: Ти мене пригноблюєш і висисаєш з мене всю снагу! То ще не пізно віднайти . . .

О л ь г а: Віднайти кого? Танечницю в кафе?

В і н: *(Б'є кулаком об стіл)* — Лиши її, лиши!

О л ь г а: *(Твердо)* — У мене біле ложе, як душа, і я не хочу запаху її рамен, долонь і уст — не хочу.

В і н: Це вже заздрість!

О л ь г а: Що ж . . . заздрість — то лиш відбиток любови в дзеркалі.

В і н: В кривому дзеркалі!

О л ь г а: Чому в кривому? Хіба ліпше віддавати голі груди *(відриває дитині від уст груди)* — кожному, хто пройде твій поріг?!

В і н: Я не про це . . .

О л ь г а: А про що?

В і н: Ми чомусь ніяк не можемо себе любити і лишатися вільними. Чому ми мусимо тиснутися у мушлях? Чому вживаємо любов і дружність, щоб себе в'язати, як мотуззям, і тримати — о, чому! Людина лиш тоді щаслива, як вільна, чуєш, як вільна! Не можна так життя приймати вузько.

О л ь г а: Сприймати вузько . . . Ти нічого не сприймаєш зовсім! Ти сам не знаєш, де ідеш, і що шукаєш, — ти хочеш йти,

але дрижать коліна, і ти спираєшся то на моє рам'я, то на Танечниці, і думаєш, що це є «воля», а то слабість, слабість!

В і н: Досить, досить! *(Бере картину і хоче йти).*

О л ь г а: Ти хочеш йти до неї, до Танечниці.

В і н: *(Затримується і дивиться прямо на неї).*

О л ь г а: Я мала біле ложе.

В і н: Так. Біле, як душа, як гріб!

О л ь г а: Я ложе з теплою любов'ю віддала.

В і н: *(Спирає картину об крісло)* — Я ложа нашого не збурив.

О л ь г а: У простирала загорнула ніжність.

В і н: Я ніжність почуттями пригорнув.

О л ь г а: І виросло життя в моєму лоні.

В і н: І виросло життя.

О л ь г а: І ти його не любиш . . .

В і н: Люблю!

О л ь г а: І кидаєш, ідеш до неї.

В і н: Ти ніяк не хочеш зрозуміти, а родина є на те, щоб розуміти, не в'язати.

О л ь г а: І зрозуміння має межі! *(Кладе дитину біля себе)* — Ось поглянь людині в серце і знайди щось людського, яке б з'єднало і наповнило. Я тебе люблю . . . і не бажаю зла. Глянь на це дитя, з устами свіжими, як ранок.

В і н: *(Пригнічений, мовчить).*

О л ь г а: Це твій син.

В і н: Я знаю.

О л ь г а: І як ти можеш йти?

В і н: Пощо ти про це говориш!

О л ь г а: Бо це твій син.

В і н: Так що! То я вже змушений дотліти, догоріти в цьому домі?

О л ь г а: Бо це твій дім, і кожний в домі дотлівае.

В і н: «Бо це твій дім, бо це твій син» — я втомлений! Ти цим стараєшся мене живим тут поховати, і вживаєш сина! Син для тебе тільки засіб.

О л ь г а: *(Зранена до глибини)* — Досить. Замовчи. *(Після хвилювання)* — Для мене син — любов, для мене син життя, єдина суть життя.

В і н: Суть твого життя.

О л ь г а: Я не розумію.

В і н: Суть твого, твого життя. І через сина хочеш і мене зробити суттю знов таки твого життя.

О л ь г а: Ні, не те, — такі малі думки . . . я говорила про роки, що юністю заграють в тілі сина, що заграють в дітях мого сина, коли життя почне мене втискати в землю: про кров, що після мене житиме.

Він: Це буде кров його, а не твоя! Що в лоні віддане — вже не твоє.

Ольга: Жінка в лоні віддає себе, там є моє.

Він: Це якийсь закритий і кошмарний світ, без вікон, без дверей, — не можуть діти від народження до смерти мати борг батькам.

Ольга: Тебе турбує інше.

Він: Що?

Ольга: Чи батько зобов'язаний супроти сина до кінця життя.

Він: Ні!

Ольга: Так, тебе турбує.

Він: Нехай! Ніхто ніким не зв'язаний, — людина мусить мати волю.

Ольга: Ілюзії, уява.

Він: Не уява!

Ольга: Все уява, все ілюзії: ти не вільний.

Він: Вільний!

Ольга: Як? Сприйми життя реально: ось ти хочеш йти і знаєш, що не можеш, що повернешся назад, до сина. Бо людина не вільна — не тільки ти — людину від колиски чи від лона в'яже існування: її власне існування й існування інших. Ти не вільний, бо ти людина, жива людина.

Він: Твої слова страшні! Страшні. Людина мусить мати волю. Мусить. Бо не можна жити зв'язаним. Я буду нищити твій світ до самого кінця, ціле життя!

Ольга: Ти аж так боїшся бути зв'язаним своєю рідною дитиною... то йди тоді. Я тебе звільняю від дитини!

Він: Не від дитини! Я хочу бути близько сина.

Ольга: Я бачу — ти тільки хочеш збутися мене.

Він: Ні, ні! Ти спрощуєш.

Ольга: Якщо ти любив Танечницю, чому ти йшов сюди.

Він: Я тебе також любив, крім того ти тоді була...

Ольга: Що?

Він: Нічого.

Ольга: Що? Я була вагітна. *(Майже в риданні)* — Ти не мусів! Ти не мусів!

Він: Я знаю, що не мусів! Я тебе любив, чуєш! І тепер люблю. Та я розп'ятий. Мене, з одної сторони, любов прибила до грудей землі, зелених, повних соками, в яких я чую тихий хлюпіт плідностей, як свіжі голоси дітей; по другій: кличуть води голубих вітрів, де легко, де немає болю, де біле існування. Старайся зрозуміти — я розп'ятий.

Ольга: Ти сам себе розп'яв між мною і між нею, — що тебе до неї тягне?

Він: Її душа, я зачарований її душею.

Ольга: А в мене любиш тільки тіло, розстелене на ложі.

В і н: Ні. Ні. Не тільки тіло, воно гарне — так. Я також люблю у тебе душу, ваговиту і родючу, як весна. Я вас обох люблю, по-різному.

О л ь г а: Не можна двох любити!

В і н: Чому? Чому? Чому не можна вас обох любити? Те, що гарне в тебе, і те, що гарне в неї. Я б хотів з'єднати вас обох в одну прекрасну цілість.

О л ь г а: Запхавши нас у свій приватний дім любови.

В і н: О, ти робиш все низьким! Ти бачиш все, як та обмежена, звичайна жінка!

О л ь г а: Я бачу все, як жінка — так. І ти не можеш мати нас обох, не можеш, бо ми різні, ми окремі люди, — ти мусиш вибирати.

В і н: Це говорення порожнє і нікуди не веде, то краще залишім... я йду, я мушу йти.

О л ь г а: Ти щось забув.

В і н: Що?

О л ь г а: Це все таки твоя дитина.

В і н: *(Топить у волоссі руки).*

О л ь г а: Дитині треба молока.

В і н: *(Її слова нищать його зовсім; він, не знаючи що з собою робити, хапає свій образ і роздирає його на куски).*

О л ь г а: *(До дитини, що почала плакати)* — Спи, ще спи... і не будися до життя... ще спи.

В і н: *(З почуттям цілковитої втоми опирається об стіл).*

О л ь г а: І пощо ти порвав?..

В і н: Ти не мусіла мені цього казати!

О л ь г а: *(Твердіше)* — Дитині треба молока.

В і н: Ти не вагаєшся... ти можеш ранити і нищити... ти можеш вжити кожний засіб.

О л ь г а: Засіб, кажеш, засіб... не конечність. Я втомлена також. Іди, шукай себе, шукай її. Я втомлена.

В і н: Ти бачиш все по-своему...

О л ь г а: Ми вже собі сказали все. Іди.

В і н: Невже ніхто ніколи не знаходить зрозумін —

О л ь г а: Іди!

В і н: *(Вагається: не знає чи йти, чи лишатися).*

Коли темрява пригортає кімнату.

*

Кімната Ольги знов ясніє.

П о е т: *(Входить і лагідно гладить долонею волосся Ольги, яка застигла над дитиною)* — І ти також сама? *(Сідає їй в ногах, і більше світла вливається в кімнату).*

О л ь г а: Коли б сама.

П о е т: Його нема, пішов.

О л ь г а: Пішов. Нема. Та все присутній в сині, все присутній.

П о е т: Я знав! Я знав! Ми всі однакові. Слабі. Ми тільки можемо себе віддати в жертву, як вівці. Більш нічого. Ти робиш себе жертвою помилки, я є жертвою життя. Слабі!

О л ь г а: Я — жертвою помилки?

П о е т: Так. Помилки з ним.

О л ь г а: А любов?

П о е т: Між вами вже нема любови! *(Встає і розхвильовано ходить по кімнаті)* — Ви просто зв'язані сліпим жорстоким почуттям вини, докорами сумління і дешевим розумінням обов'язків. Ви мучите себе. Ви тиснете себе за горло день-у-день!

О л ь г а: Пощо ти розшарпуєш мою криваву рану, вона і так болить. Лишім моє життя.

П о е т: Ні! Відкриймо це життя, цю рану. Відчуймо пальцями розложені хворобою клітини: і може ти побачиш, що таке життя не варте жертви.

О л ь г а: Можливо і не варте! *(Починає хвилюватися)* — Та лишім, лишім моє життя! І говорім про тебе.

П о е т: Що тут говорити про пусту коробку?

О л ь г а: Яку коробку?

П о е т: Про мене! Я після кожного похмілля відкриваю власне існування, як коробку, і бачу тільки чорну порожнечу. О! І починаю ненавидіти себе, це тіло, що тільки проростає, як трава, без повноти. Я пробую наповнити життя думками, та думки не наповняють.

О л ь г а: Лише любов'ю можна наповняти.

П о е т: Як? Як?

О л ь г а: Треба полюбити — всім єством.

П о е т: Я люблю! Я тебе люблю.

О л ь г а: *(Кам'яніє з болю).*

П о е т: Та моя любов, як вітер, де нема берез, щоб міг обняти — пролітає. *(Підходить до неї)* — Моя любов загине без твоєї... Налиймо в ці тіла любови. З'єднаймо наші кроки. Бо я прагну твоїх уст, і голосу, і зору, як повітря до життя.

О л ь г а: *(Мов непритомна, з почуттям великого жалю гладить кінчиками пальців його обличчя).*

П о е т: О, ми могли б іти, тримаючись за руки... Я безнастанно думаю про твій цілунок, стараюся уявити бурю почуттів, яку б збудив єдиний дотик твоїх уст...

О л ь г а: *(В мовчанні бере долонями його обличчя і цілує пристрасно).*

П о е т: Твої уста, як квіти. Свіжі. І прості. Такі прості. В твоїм цілунку все стає прозоре і ясне. Ходи зі мною, будь моєю.

О л ь г а: Ні!

П о е т: Будь, благаю... я такий самотній.

О л ь г а: *(Стримує його руками)* — Я не вільна... не можу.

Поет: Ти вільна! Ти вільна! Тебе вже з ним ніщо не в'яже.

Ольга: В'яже.

Поет: Ти думаєш про сина?

Ольга: *(Хитає головою: так).*

Поет: Син буде з нами.

Ольга: Син мусить мати батька.

Поет: Це якась заплутана приреченість! Як у сітях павука! Ви несете якийсь тягар. Робитеся одно другому суддею й катом! Пощо, пощо? Ти маєш право на своє життя, і Він також. Ходи зі мною, я тебе благаю, дай мені любови, дай життя...

Ольга: Як людям тяжко стрінутись, як тяжко йти, зустрівшись.

Поет: Треба лиш хотіти, лиш хотіти.

Ольга: Хотіти мало: треба бути повним. Глянь на мене — подивися в очі, в душу: старайся зрозуміти, не суди, будь добрий.

Поет: *(Хитає мовчки головою).*

Ольга: Я маю сина, а батьки є зв'язані життям дитини.

Поет: Не так! Не так, як ти це бачиш!

Ольга: Не хвилюйся, добре, — скажім, що це не так. Забудьмо навіть, що я маю сина. Та жінка мусить чимсь наповнити мужчину, а я не маю чим. Я не мала навіть чим наповнити його.

Поет: О, люди всі однакові! Не хочуть дати.

Ольга: Я не маю, я не маю що мужчині дати.

Поет: Неправда! Я відчув в твоїм цілунку кров життя.

Ольга: Це був останній поцілунок жінки, тепер я мати.

Поет: Ти можеш бути і одним, і другим.

Ольга: Не можу. Коли приходить час дозріння — весняні пориви й дощі втихають. В мені жінка й мати — це одно, розбити їх, останеться руїна.

Поет: О, люди всі однакові! Я їх ненавиджу! Слабі.

Ольга: Не всі... це тільки я, лиш я погашена.

Поет: Люди лиш беруть. Беруть! Нічого не дають. На хочуть дати!

Ольга: *(З плачем)* — Не кидай цього тягару на мене. Я погашена життям. Кругом є люди, що бажають дати: віднайди їх.

Поет: О, я їх ненавиджу! *(Відходить).*

Ольга: *(В розпуці хоче його затримати).*

Коли темрява вгортає їх обох.

*

Світлом розгортається кафе. За столиком: Поет, Співак, Маляр, Композитор і Гуморист — п'ють і говорять.

Він: *(Входить збентежено, мовчки вітається і сідає біля Танечниці).*

Танечниця: *(До нього)* — Таємні сили! Я так довго мусіла чекати! Віки. Віки. В той час цілі світи, як райдуги, про-

йшли. В нікуди. І померли в катаклізмах. Непотрібно! Чому ти не прийшов скоріше?

Він: Я загубився... поговоримо про це пізніше, не тепер, не тут.

Танечниця: Чому не тут? Тут мертво, тут ніхто нічого не почує.

Поет: *(Уїдливо)* — Мертво, кажеш, мертво... бо усе вмирає — все, разом з тобою!

Танечниця: Не зі мною! Я поза вашим світом умирання.

Поет: О, ні! Твої світи також проходять і вмирають — ти сама казала.

Маляр: *(Іронічно)* — Вона іде, не бачиш? А ми заплутались між п'ятими вітрами і стоїмо. Вона іде: і з нами якось все стрічається... заходить у те саме місце.

Поет: В нікуди!

Співак: *(Весь час не бачив її демонстративно, тепер тільки з презирством махнув у її сторону рукою і дещо відсунувся).*

Танечниця: Залишім їх! Нехай повільно умирають. Ми маємо собі багато ще сказати.

Маляр: Сказати — так. Зелених слів, що в'януть осінню. То все. *(Бере пляшку, сідає в кутку залі на підлозі і п'є).*

Гуморист: Сумно знову, ех! *(Також сідає біля Маляра).*

Композитор: *(Випиває чарку, іде до фортепіяна і грає щось невиразне, монотонне).*

Поет: *(Сидить на краєчку стола і говорить зі Співаком при чарці).*

Танечниця: Я знала, що ти вернешся. Я знала.

Він: Як?

Танечниця: Ти мусів повернутися. Але так довго... чому ти йшов так довго?

Він: Я заблудив.

Танечниця: В Ользі?

Він: В Ользі, з Ольгою: не знаю! І хотів знайти себе, шукав себе в мазках. Але дарма. Бо дні були порожні й монотонні, як...

Поет: Як музика. *(Наливає чарку).*

Він: Як музика? Яка?

Поет: Його *(показує на Композитора)* — це музика життя: нудна і монотонна!

Він: *(До неї)* — Це так. Як музика життя.

Танечниця: *(Несподівано)* — Чому ти відійшов від сонця мого тіла?

Він: *(Нервово стискає кулаки і дивиться набік).*

Танечниця: *(Нахиляє рукою його обличчя, як листок, до себе)* — Чому ти залишив мене?

Поет: *(Піби в розмові — до Співака)* — ... боявся! Ха, ха, ха!

Боявся! *(Спускає тяжку долоню на стіл, і сміх переходить в кашель).*

Він: *(В нервовій напрузі встає і крокує по кімнаті)* — Ти чула: я боявся! Він знає правду. Я боявся. Твій лет мене лякав. У мене зам'які коліна... я боявся.

Танечниця: *(Встає і ніжно підходить до нього)* — Я була ще молода тоді. Хотіла розірвати світ надвоє. Вимагала забагато. Тепер я знаю, що в душі: людина, небо і земля — єднаються в одно. Вони є всюди і разом.

Він: Тепер вже пізно! Я загублений, загублений.

Танечниця: Ти тільки втомлений. Ходи до мене. І спочинь. Це тіло знов заграє винами: я підливатиму його росою уст!

Він: *(Хитає головою: ні).*

Танечниця: Ходи. Ти знов почуєш в жилах теплу спрагу творчости. Ходи.

Він: Я спорожнів.

Танечниця: Бо ти втікав від днів. Ходи: зі мною дні відкриються тобі. Як квітка.

Він: Запізно.

Танечниця: *(Спалахує)* — Будитись до життя ніколи не запізно!

Він: Життя пливе, як води. І лишає нас на берегах.

Танечниця: Нам треба кидатися з берега у хвилі! І відчути тілом хлюпіт поцілунків. Відчути холод вод. Ходи...

Він: Не можу. В мене син.

Танечниця: Я знаю!

Він: Син, мале життя. Я хочу часом бачити його, я хочу мати з ним зв'язок.

Танечниця: Ти мусиш, бо життя якраз гармонія: зі мною, з сином та з усім, що гарне. Жити — це знайти єднання. І творити. О, ходи!

Він: Я б пішов в сади твоїх думок, я б радо кинувся у плюскіт білих поцілунків, я б випив джерела твоїх очей — але не можу.

Танечниця: Чому?

Він: У мене син: м'яке життя, м'яке і тепле, що пахне ніжністю. А людям треба ніжности, такої, як маленькі діти, як шовк на теплому волоссі дівчини. Їх ніжність робить добрими. І дітям треба молока... *(раптом усвідомлює вагу сказаного і впадає в розпуку)* — Так! Так! Їм треба молока! *(Б'є кулаками об чоло).*

Танечниця: Таємні сили! Що з тобою? Тихо, тихо... ш-ш-ш... Ти будеш мати ніжність. Будеш мати сина. Ш-ш-ш... Я хочу бути з вами, не між вами.

Він: Не ти. Між нами стане Ольга.

Танечниця: Не сміє!

Він: Вона прорве найтоншу ниточку зв'язку до сина. Ти її не знаєш. Вона ногами виросла з землі. Міцна, незрушна.

Танечниця: Так що тоді? Ти вернешся на смерть, повільну смерть до неї? Лише тому, що в тебе з нею син! Та це безумство, божевілля.

Він: Ольга думає, що існування сина зв'язує до самого кінця.

Танечниця: Існування сина не бажає смерти батька.

Він: Не бажає?

Танечниця: Ні.

Він: Мені здається, що бажає часом.

Танечниця: Ні! Ні!

Він: Все одно немає виходу, бо Ольга нас розділить з сином...

Танечниця: Є! Ми вихід мусимо знайти! Я рішена на все, я рішена відкрити двері її дому. Я рішена розбити навіть двері. *(Подається до виходу).*

Він: Куди ти йдеш?

Танечниця: До Ольги. Йду знайти наш вихід.

Він: То все дарма. Не треба... я не хочу Ольгу ранити. Ми замалі міняти долі...

Танечниця: Нічого не дарма! Нам треба якось з цього вийти. Треба жити. *(Виходить).*

Він: Не йди... не йди... це доля. *(Роздумує)* — А може... може краще хай...

Поет: Ха, ха, ха. *(Підходить до нього і вдаряє його по плечі)* — Бери вогонь руками інших! Тільки інших. Ми всі так робимо: всі підлі боягузи, всі... і я також.

Він: *(Струшує руку Поета, як болото).*

Темрява закриває кафе.

*

В освітленні кімната Ольги.

Ольга: *(Колише сина на руках)* — Спи, ще спи...

Танечниця: *(Входить несподівано).*

Ольга: *(Мов статуя, мовчить і жде).*

Танечниця: *(Розбиває тишу)* — Я прийшла відкрити двері!

Ольга: Двері?

Танечниця: Домовини!

Ольга: Кому? Хто мусить відійти з життя?

Танечниця: Не відійти. Вернутись до життя!

Ольга: Вернутись з домовини?

Танечниця: До життя.

Ольга: Воскреснути?

Танечниця: Знову народитись.

О л ь г а: По смерті вже нема народження.

Т а н е ч н и ц я: По кожній смерті є народження.

О л ь г а: Ми маємо одно народження й єдину смерть.

Т а н е ч н и ц я: Людина може воскресати з кожним сонцем. І вмирати кожний раз, як темрява затулить очі.

О л ь г а: Не так: людина може випити і темряву, і сонце, — і народити в шелесті минулих днів і ночей молоде життя, ще перед смертю.

Т а н е ч н и ц я: То мало, то ще мало!

О л ь г а: Мало? Це висока, мов склепіння неба, тайна існування.

Т а н е ч н и ц я: Людині треба обріїв і ширини.

О л ь г а: Треба коренів в майбутнє.

Т а н е ч н и ц я: Треба лету і глибокого єднання.

О л ь г а: Соків, соків — із самого серця.

Т а н е ч н и ц я: Містичного єднання з Богом!

О л ь г а: З землі, з самого серця — соків.

Т а н е ч н и ц я: З землі? У неї серце затяжке.

О л ь г а: Тяжке, як чорнозем.

Т а н е ч н и ц я: Воно задушить, стисне, зробить глиною.

О л ь г а: Навік.

Т а н е ч н и ц я: Так пощо тоді жити?

О л ь г а: Щоб продовжити життя.

Т а н е ч н и ц я: О, безглуздя! О, таємні сили! Мучитись, блудити і шукати лиш на те, щоб ще комусь продовжити пусте, безглузде животіння! І це твій світ, в якому Він душився. Домовина! О, я мушу відчинити двері. Навстіж. Він побачить ранком світло в пінах мряки і вернеться назад.

О л ь г а: До тебе?

Т а н е ч н и ц я: Так. Ніхто не хоче жити в домовині. Тільки треба відчинити двері.

О л ь г а: Куди?

Т а н е ч н и ц я: Йому — до власної душі.

О л ь г а: Шляхи до власної душі ідуть землею.

Т а н е ч н и ц я: Так, так... Ти цим його вбивала. Ще живим. Бо ти його не розуміла. Не хотіла розуміти! Поповняла вбивство — кожний день. Повільне вбивство.

О л ь г а: Усе моя вина... правда?

Т а н е ч н и ц я: Твоя й його! Тому вам треба розійтися.

О л ь г а: Як? В людей, що зустрічаються, навіки виростає щось спільне.

Т а н е ч н и ц я: *(З презирством)* — Лише не згадуй про любов! Не називай це «щось» любов'ю.

О л ь г а: Можливо, не любов, між нами виросло мале життя, що тягне соки із моїх грудей.

Танечниця: Ми наближаємось до цілі: Він хоче мати сина. І хоче жити.

Ольга: З тобою?

Танечниця: Поза домовиною цих стін!

Ольга: Він сина може мати тільки вдома! Як хтось лишає дім, той не вертається назад, щоб знову йти. Ніколи!

Танечниця: Він має право...

Ольга: *(Перебиває)* — Обов'язок, а не право.

Танечниця: Хоч побачитися з сином має право.

Ольга: Обов'язок синові створити дім!

Танечниця: О, ти холодна, мов камінна плита! Стань людиною, що має ніжне серце, — жінкою з чуттям. Старайся зрозуміти ті істоти, що ростуть кругом, яких не можна мораллю землі душити, бо вони живі. Їм треба серця! Зрозумій: Він хоче жити. Тільки жити, по-своєму. А якби ти могла почати знов... з любов'ю?..

Ольга: *(Зворушена)* — Я могла, й хотіла, і любила.

Танечниця: І що? Злякалася?

Ольга: Ні.

Танечниця: Чи воліла знищити: його, себе і того, хто тебе любив? І любить. Звичайно люди хочуть нищити...

Ольга: Кидати виною легко, дуже легко. Я не могла.

Танечниця: Чому?

Ольга: Я б не могла пізніше глянути дитині в очі, в ті невинні, чисті очі, що не знають слабости людини.

Танечниця: А тепер? Ти зможеш глянути дитині в чисті очі? Зможеш?

Ольга: Зможу.

Танечниця: І що казатимеш? Що ти боялася почати наново? Що, замість щирости й любови, вибрала брехню? І скажеш синові, що батька й матір в'яже тільки ненависть, бажання мучити себе? Чи скажеш?..

Ольга: Мовчи! Ти вже своє зробила: відчинила в грудях смертну рану, і можеш йти. Та не радій, це не кінець, бо рана буде з дня на день кривавити, — і кров'ю тої рани я буду підливати сина, як дерево, що мусить стопами відчути землю і полюбити її повні груди. А Він... нехай іде з тобою і не вертається назад ніколи! Краще синові не мати батька без обличчя.

Танечниця: У нього є обличчя!

Ольга: Яке?

Танечниця: Своє. А ти б хотіла, щоб Він мав твоє обличчя. І як ти знаєш, що для сина краще? Яке ти маєш право?

Ольга: Право матері.

Танечниця: Право матері: життя давати, не в'язати.

Ольга: Життя давати і вести за руку, де вітри здорові.

Танечниця: *(Уїдливо)* — І з молоком грудей давати ще солодкої брехні!

Ольга: Кінець. Ти знаєш все: як Він піде, я синові казатиму, що батько мертвий.

Танечниця: Ні! Таємні сили! Ти, ти мертва! Без душі! Свідомо сина робиш сиротою. Ти не мати!

Ольга: *(Зранена до болю — майже гістерично)* — Йди! Іди, кажу! А що мені казати синові? Що батько десь з тобою в ложі? То все одно, що, замість казки, говорити про повій, про проституцію життя, про...

Танечниця: *(Як зранена вовчиця, як вогонь)* — Не смій, не смій! Не плюй, де чисто!

Ольга: *(В гістерії, не зовсім свідома, що робить)* — Я скоріше це дитя задушу, вирву з свого серця, — чим кину в вашу гниль! Задушу! Я задушу! *(Ніби робить відрух рукою до шиї дитини).*

Танечниця: Ти божевільна! Не торкай, лиши! Нехай живе, нехай собі живе! *(Кидається боронити дитину).*

В замішанні немовля виховзає з рук і паде на долівку. Різкий дитячий крик прорізує дійсність і вривається, як перетягнена струна — нагло і несподівано.

Ольга: *(Падає на коліна, нахиляється над сином, розгортає тремтячими руками пелюшки і трівожно, майже плачем, говорить)* — Збудись... збудись... одкрий уста і вії... розбудись...

Танечниця: *(Стоїть, мов примара, втопивши у волоссі руки).*

Ольга: *(Пробує піднести сина за ручки, та голова дитини, як мертвий камінь, вдаряє глухо об підлогу).*

Танечниця: Ні! Ні! Не смерть! Бо смерть навіки ділить! *(Повільно, майже в страху, ступає крок за кроком назад — у темряву)* — Смерть кладе кінець... не смерть...

Ольга: ...спи, ще спи... і не будися до життя... *(Ридання вириваються страшною бурею з грудей; вона, майже непритомна, невпинно б'є головою об мертве тіло дитини).*

Коли темрява заливає сцену і падає завіса.

Завіса

ДІЯ ТРЕТЯ

Він, самотній, посередині сцени. Кругом: тяжка темрява, мов би переповнена обличчями людей.

Він: *(Кричить у темряву або прямо до публіки)* — Я їх любив! Обох!

Його голос: *(Як відгомін з темряви)* — Ти їх убив?..

Він: Любив!

Як дві частини серця!
І мене любов між ними
розпинала!
І боліли цвяхами пробиті
руки й ноги почуттів.
Я їх любив!

Його голос: А хто убив?

Голос Поета: *(З темряви, що переповнена обличчями)* — Я знаю, хто убив! Я знаю...

Він: Неправда!

Голос Ольги: *(Півбожевільно)* Ха! Ха, ха, ха, ха...

Він: Ніхто не вбив! Нікого.

Його голос: Мого сина.

Він: Твого?

Його голос: І твого!

Він: Мій син помер. Покинув будні смутку.

Його голос: Я бачив тінь, що вийшла з твого дому; я бачив тінь, що вбила твого сина...

Він: Ця тінь була моя!

Його голос: Ні. Ми маємо ту саму тінь. І там моєї тіні не було. У мене чисті руки.

Голос Поета: Я знаю, хто убив!

Голоси: *(Чинять гамір, з якого можна вирізнити)* — ...хто? ...то він убив... бо він любив... убив... любив... то він... то він.

Він: *(Закриває вуха)* — Мовчіть! Мовчіть!

Голос Поета: Ми всі вбиваємо, ми всі злочинці!

Голос Ольги: Ха, ха, ха, ха.

Його голос: Я бачив тінь. Я бачив жінку.

Він: Вона невинна!

Голос Поета: Нема невинних.

Він: Ця тінь була моя! Хай Ольга скаже, хай вона на мене кине каменем вини.

Його голос: Ольга загубила почуття реальности.

Голос Поета: А ми? А ми? Не загубили?

Голоси: Ми... і ми? Не хочемо вини!.. Ми мусимо знайти... ми мусимо вину давати другим...

Він: Ні! Ми і тільки ми є власними злочинцями!

Голос Ольги: Ха, ха, ха, ха...

Голос Поета: Я хочу говорити, бо я знаю!

Він: Не знаєш!

Його голос: Я бачив жінку, що несла життя маленької дитини.

Він: Вона невинна.

Його голос: Я хочу знати, хто є винний.

Голос Поета: Ми всі, ми всі!

Його голос: Я хочу знати, — кинути виною.

Голоси: ...виною... покарати... інших...

Він: Я, я візьму вину!

Його голос: Ні! У нас своя вина. Я хочу знати жінку, що несла життя дитини на руках.

Він: *(Мовчить).*

Його голос: Чому ти затулив уста?

Він: Бо я не знаю жінки...

Його голос: Ти знаєш, та не хочеш кинути вини на неї.

Він: Лілея виростає біло, без вини.

Його голос: Твоя дитина виростала біло.

Він: Я знаю.

Його голос: В пелюшках дому — біло, без вини.

Він: *(Відвертається).*

Його голос: І хтось закрив уста маленької дитини. Що ссала материні груди.

Він: Мовчи! Не розпинай мене знову.

Його голос: А матір, мов порожня ваза, сохне на вітрах. І тобі не жаль? Не чуєш болю до тієї жінки, що несла...

Він: Ні! Вона невинна. Я її люблю. Як все, як перед тим.

Його голос: Тоді я мушу йти...

Він: Не йди. Не розпинай мене. Мені так тяжко. Поможи мені воскреснути. Ми мусимо прощати... *(Простягає в темряву руки, мов би хотів обняти, мов би хотів зловити свій голос).*

Його голос: Я чую жаль за Ольгою і сином... чую жаль ... я чую жаль... *(Його голос слабне, віддаляється і тихне десь в далечині).*

Він: *(З порожніми руками, стоїть безрадно і розгублено)* — Як людині тяжко, як безмежно тяжко...

Темрява поглинає його притьмом.

*

Світлом розгортається кімната Ольги.

Ольга: *(Ходить по кімнаті, мов би тримала дитину при нагих грудях).*

Він: *(Входить. Після короткої мовчанки схвильовано підходить до неї і саджає її на софу)* —

Спочинь. Спочинь хоч ти...
Бо ти пройшла свою Голгофу,
з хрестом, замість дитини, на руках...
і дні були, як біль, тяжкі,
як кара. — І закриті:
тяжкі й закриті.
Поезія життя,

О л ь г а: *(Починає виявляти зацікавлення).*
В і н:

як немовля,
ссе груди темряви
і йде,
зложивши у хустину очі,
навмання.
А так чомусь поломляться
стежки, —
і нам здається,
що світи летять
в безодню.

(Ходить розхвильований по хаті, а так знов підходить до неї) —

Це так здається. Тільки так здається!
Бо можна позбирати ці поломані стежки
і знов складати. Весною їх корінням загоять
трави, і стопи ніг знов будуть йти, і йти...

(Мов би не вірив власним словам) — ...хіба не так?

О л ь г а: *(Не знаючи, чого він хоче, дивиться запитливо великими очима).*

В і н: Все можна починати знову, і можна знову **йти**... неправда?

О л ь г а: Йти? Куди? Я хочу бути тут.

В і н: Ти будеш тут, ти будеш тут. Я тільки говорив про нас... Я вірю, що не все закінчене, що можна добротою оживити те, що нам здається мертвим. Спочатку мусимо прийняти дійсність, усвідомити її, як рану, що болить. Мусимо собі сказати, що його нема, що він убився, що помер...

О л ь г а: Убився? Шо помер... *(Починає ридати, і між риданнями вириваються слова розпуки)* — Це я... це я його... убила!

В і н: *(Лагідно старається заспокоїти її)* — Не ти, ти знаєш, що не ти. Ми мусіли пізнати смерть. Тепер нам треба з нею жити.

О л ь г а: *(Все ще ридає)* — Мертвий, Поет мертвий... це я його убила!

В і н: *(Бере її за рамена і трусить)* — Ні! Поет не мертвий! Він живе, Поет живе.

О л ь г а: *(Прояснюється)* — То він живий? Як добре, що живий... скажи йому, що я чекаю. Так давно чекаю. І другий раз його не вб'ю...

В і н: *(Майже в розпуці — все ще старається зловити логіку в житті)* — Збудися до реальности! Прийми її: твій син є мертвий! Син!

О л ь г а: Що?

В і н: Син, твоя дитина мертва!

О л ь г а: *(Заливається божевільним сміхом)* — Ха, ха, ха, ха, ха... Моя дитина спить. *(Клякає на коліна і нахиляється, наче б дитя лежало перед нею)* — ... спи ... ще спи ... тобі ще молока дає земля... і не будися, спи...

В і н: *(Ховає в долоні обличчя, з якого вириваються риданння, і вибігає з кімнати).*

А темрява відсуває дійсність у глибини.

*

В освітленні кафе. Композитор в'яне при фортепіяні, і тільки часом з-під його пальців висуваються повільні звуки. За столиком сидять: Поет, Маляр, Співак і Він — закривши болем і долонями обличчя.

С п і в а к: *(П'яним голосом)* — ... пити чи не пити, все умреш! *(Вихиляє алькоголь і кидає чаркою об землю)* — То все таке глухе, безглузде і сліпе! Плазує по землі — куди? Куди, питаю?

М а л я р: *(Байдуже і флегматично)* — До смерти.

П о е т: *(Поспішно випиває чарку)* — До смерти — так! Але вони — *(ніби показує на публіку)* — цього не скажуть! О, ніколи. Вони позують. Мусять позувати. Мусять мати «суть» і «ціль»... Маленьку суть: велика затяжка. Маленьку ціль. І роздавати дні краплинами: для Бога краплю святости в неділю, для батька й матері краплину доброти в суботу. О, лише в суботу! Людині — краплю зрозуміння і любови в будній день... і часом трохи злочину і трохи вбивства...

В і н: *(Опускає кулаки на стіл)* — І може забагато алькоголю і порожніх слів.

С п і в а к: *(Нервово наливає чарку і ставить перед ним)* — Так і алькоголю — бо яка різниця?

В і н: *(Відсуває чарку).*

М а л я р: Чому не п'єш? Чому позуєш? І якому Богові ти молишся тепер: маленькій гідності людини, її посвяті, теплоті?.. То краще пий!

В і н: Я все молюсь життю, за все новий початок.

С п і в а к: Ха, ха, ха, ха! Він має гумор. Знаменито. Знаменито. *(Вдаряє його по плечі).*

М а л я р: *(До нього)* — Випий, будеш думати ясніше.

В і н: Воно не так. Ви вибрали найлегший шлях.

П о е т: *(З їдкою іронією)* — О найлегший, кажеш! *(Наливає і п'є).*

В і н: Втікати. Все втікати: від буднів, що женуться за плечима, від реальности...

М а л я р: Яка нікуди не женеться, яка, можливо, не існує... чи краще я скажу: яка шукає свого існування, — це звучатиме для тебе ліпше, більш надійно... більше ілюзій...

В і н: ...ви втікаєте від себе, від життя, стараєтесь забути в алькоголі.

П о е т: Так, так... люди замалі, щоб бачити і розуміти. *(Наливає ще одну чарку).* Для них все робиться звичайним і простим. *(До нього)* — Найлегшого шляху в житті нема! Нічого легкого в житті нема! Бо найпростіші речі — є глибокі, як безодня, і тяжкі, — і ми лякаємось, і закриваємо обличчя, бо не можемо їх повно брати. О, ти слабий! Боїшся глянути в безодню. Хитаєшся ціле життя. Хитаючись, штовхаєш інших в крайність... та лишім це... *(п'є)* — Чи ти не думав часом, що пиття загострює реальність, і вона стає жорстокою й болючою... не думав?

С п і в а к: Він не думає, він знає...

В і н: Пиття загострює реальність — ну і що?

М а л я р: *(Іронічно)* — Тоді людина більше бачить, більше знає, — більше, як тверезі.

В і н: Або не бачить зовсім! А хоч би й так, хоча б ви бачили і знали більше — цього ще мало!

П о е т: Мало? О, це багато! Це найбільше, що людина може досягнути.

В і н: Пасивне бачення? Це тільки пів дороги. Побачивши, пізнавши: треба йти.

М а л я р: Куди?

В і н: *(Дещо розгублено)* — Йти... просто, йти. Я думав: щось робити.

М а л я р: *(Спокійно наливає чарку)* — Що?

В і н: Щонебуть!

С п і в а к: Я ці слова, здається, чув... здається від Танечниці...

М а л я р: *(До нього)* — Ми п'ємо.

В і н: П'єте, п'єте! Тримаєте себе за горло і тиснете: сильніше і сильніше з кожним днем. І нищите своє життя. Йдете наївно до абсурду!

М а л я р: Усі це роблять, кожний по-своєму, індивідуально, по-мистецьки.

С п і в а к: Ха, ха, ха, ха! Всі, всі, як один! *(П'є).*

В і н: Це бачення крізь хворі очі! Бо людина, не зважаючи на все, щось творить, може досягати.

М а л я р: Всі родяться на те, щоб нищити своє життя. Питання тільки: як? Одні одурюють себе, знаходять «суть» і «ціль», працюють, творять — іншими словами, нищаться. А другі: без ілюзій, без оман приймають свій абсурд і йдуть до нього: також нищаться.

В і н: П'яна логіка!

С п і в а к: *(Вже добре підхмелений)* — О-го, о-го! Не зовсім п'яна!

Маляр: Не будь наївний, глянь тверезо: ти йшов, пручався і творив, — і що? Зайшов сюди, в кафе, і б'єш об стіни головою, як хлопчина.

Він: То вийняток, то доля.

Поет: О, яке то гарне слово «доля»... І всі слабі його вживають, як приємне, біле полотно, що прикриває порожнечу. О, як я вас ненавиджу щиро! Ненавиджу!

Він: Це легко.

Поет: Ненавидіти й любити — тяжко, треба знати. А я вас знаю: і ненавиджу.

Він: Це шлях до божевілля!

Поет: Ти знаєш... ти повинен знати шлях до божевілля. Га, га, — ти повинен знати.

Він: *(Зривається)* — Мовчи!

Поет: *(П'яний, хитаючись, підходить до нього і говорить м'якше)* — ...але я нічого від людей не вимагаю, не штовхаю їх своєю слабістю...

Він: Як я! Скажи, скажи: як я!

Поет: Я не хочу ранити тебе. Ми всі однакові. Ми винні. Я міг Танечницю затримати тоді. Та не затримав. Чому? Хотів чогось для себе?.. Можливо, вірив? У що? В любов? Бо я тоді любив. Я міг любити навіть твого сина, і може всіх, і може всіх... Але так краще. *(Стає обличчям в обличчя з ним і кладе обидві руки йому на рамена)* — Бо ми любимо вбивати і потім жалувати.. вбитих і себе!

Він: *(З огидою штовхає Поета від себе).*

Коли темрява вкриває кафе.

*

Світло несміло вигортає з темряви кімнату Танечниці.

Він: *(Далеко)* — Чому тут темно? Де тут двері?

Танечниця: *(В чорному, як статуя, стоїть нерухомо).*

Він: Чому нема дверей?!

Танечниця: Двері не ховають.

Він: Де є двері?

Танечниця: Двері зайві.

Він: Щоб затримали, щоб не впустили.

Танечниця: Кого?

Він: Плач, дитячий плач. *(Входить)* — За мною бігає дитячий плач. Де двері, щоб закрити?

Танечниця: Двері зайві!

Він: Щоб не впустили плач...

Танечниця: Від себе не втечеш.

Він: Чи чуєш? Чуєш плач, що розливається на вітрі?

Танечниця: Я тільки чую плач руїни! Ридання твого серця. І це болить. Далеко більше, як перерване життя дитини.

Він: Ніяк! Ніяк! Перерване життя дитини найстрашніше, — кров, це кров сумління.

Танечниця: Тобі болить сумління.

Він: Так. І не дає спокою. А тобі? Сумління не болить?

Танечниця: *(Мертвіє в болі)* — Ні!

Він: *(Здивовано)* — Ні?.. Та це життя маленької дитини...

Танечниця: Я його не вбила! Я боронила від —

Він: Якщо б ти не йшла туди...

Танечниця: *(Трясе ним, мов несамовита)* — Мовчи! Таємні сили! І чому я маю бути винною за злочин смерти! Вона є винна: смерть. Глуха, безока, — свавільно чинить злочини і нас вживає, як знаряддя.

Він: Ми маєм вибір.

Танечниця: Який? Ми мусимо приймати: і життя — ще в лоні, несвідомо — і смерть. Без вибору.

Він: Ми маєм вибір у житті. Я міг піти з тобою, я міг лишити Ольгу з сином і ніколи не вертатися до них, я міг тебе затримати, щоб ти не йшла туди.

Танечниця: *(Зранена до глибини)* — Мовчи! Мовчи, благаю. Ці сумніви страшніші смерти. Так мало бути. Ти не міг нічого іншого зробити.

Він: Я міг піти з тобою.

Танечниця: Ти не міг піти зі мною! І тепер не можеш!

Він: Як? Чому!? Та я прийшов...

Танечниця: За чим?

Він: До тебе.

Танечниця: Просити милостині!

Він: Я тебе не розумію.

Танечниця: Ти прийшов просити милостині. Ти прийшов опертися на мене. Як до останньої дошки рятунку. Я можу бачити крізь тебе.

Він: Я прийшов знайти людину — чи не чуєш крику мого серця? Воно кричить: «Рятуйте, дайте руку»...

Танечниця: Крик «рятуйте» буде крізь ціле життя. Ми мусимо самі кричати і рятуватися самі! Ніхто нас не врятує. Ми мусимо кричати і творити. І забути смерть. Чуєш, — і забути смерть.

Він: Як її забути! Твої слова такі далекі, майже нереальні.

Танечниця: Бо ти прийшов без віри. Де твій хліб життя?

Він: Все губиться, все розсувається, кругом дитячий плач... у що я маю вірити?

Танечниця: Ти мусиш сам знайти.

Він: *(В розпуці)* — Де знайти? І як? О, поможи мені, дай руку, бо я втомлений.

Танечниця: До чого ми дійшли... яке воно болюче!

Він: Воскреси мене, напій і нагодуй.

Танечниця: Я тільки жінка. Воскрешати може Бог.

Він: А де Його знайти?

Танечниця: Він в тобі! Ти мусиш в Нього вірити. Ніхто тобі не може помогти... ти мусиш рятувати сам себе, ти мусиш мати віру в себе, — викинути сумніви, хитання, почуття вини. Знайди свій хліб життя. Він в тобі, в тобі, в тобі!

Він: Твої слова не горять. В мені мертво. Порожньо і мертво.

Танечниця: *(Опускає руки)* — То я тоді безсила. Що ти в мене хочеш!

Він: Почнімо, як колись... Чи пам'ятаєш, ти колись мені казала: «Як гарно відчувати тілом шумування крови... знати посмак рік блакиті»?

Танечниця: Ти просиш милосердя! Що людину робить жебраком. Калікою. А це найгірше, це повільна —

Він: Не кажи, я знаю — це повільна смерть. *(В розпуці)* — Я не хочу смерти! *(В'яне їй в ногах)* — Жінко, дівчино моя, — почнімо, як колись.

Танечниця: Знайди себе. А я чекатиму цілі віки.

Він: Я не хочу смерти... ти колись мене любила.

Танечниця: *(Блідне і мовчить).*

Він: Невже немає в тебе ні одного слова? Ми любилися.

Танечниця: *(Мовчить).*

Він: Жінко, дівчино моя...

Танечниця: *(Мов статуя — мовчить).*

Він: *(Підводиться і йде до дверей: вже зовсім зломана і жалісна постать, якій життя нічого не може дати)* — Я йду, я йду, все губиться, все розсувається... кругом дитячий плач... Я йду: не плач, не плач..., я йду до тебе, йду, не плач...

*

В той же час світло вливається в кімнату Ольги і в кафе.

Ольга: *(Мов привид, клячить на підлозі й пестить тіло уявної дитини)* — Спи, ще спи, тобі ще молока дає земля... І не будися до життя... ще спи, ще спи.

*

В кафе Маляр клячить на кріслі, перехиливши верхню частину тіла через поруччя і розкинувши руки, мов розп'ятий, інші лежать на долівці.

Поет: *(Б'є кулаком об стіл)* — Як тяжко бачити і знати!

Композитор: *(Грає динамічніше й сильніше — починає відчувати кров життя. Його музика ваготіє трагізмом і нараз кульмінується сильним, як удар грому, звучанням).*

*

Танечниця: *(Її тіло попадає в гіпнозу звуків і починає невимовно ридати).*

Завіса

ЕДГАР АЛЛЕН ПО

Edgar Allan Poe (1809-1849)

КРУК

Раз в опівнічній годині, як сидів я в самотині
Над книжок забутих стосом, повних дивами для нас,
Як півсонний нахилявся, враз несмілий стук роздався,
Мов би в дім хтось добивався, добивався раз-у-раз,
«Певно гість якийсь», шепнув я, «так стукоче раз-у-раз —
Гість якийсь у пізній час».

Ах, я тямлю, як сьогодні: був грудневий день холодний
І жаринок кожен спалах наче дух зринав і ник.
Я світанку прагнув жадно і в книжках шукав навгадно
Засобу на тугу владну, на журбу цілющий лік,
На журбу мою — Ленору, серед янголів повік —
Безіменну тут навік.

На завісі пурпуровій вчув я шерех загадковий,
Він мене наповнив жахом невідомих ще речей;
Щоб неспокій свій приспати, нагло став я повторяти:
«Певно гість прийшов до хати і пристав коло дверей —
Пізній гість прийшов до хати і пристав коло дверей.
Так, це певно хтось з гостей».

Як утишилась тривога, я подався до порога:
«Пане, я сказав, чи Пані, — всі докори я прийму;
Та даруйте, я здрімався і не мало здивувався,
Як ваш тихий стук роздався, — я не вірив ще йому
І гадав: причулось, може», — тут розкрив я двері в тьму, —
Та зустрів лиш ніч німу.

Глибоко у темінь ночі висиляв я з жахом очі
І моя уява, чув я, сни невиснені плете;
Та мовчання темна змора застигала у просторах,
Тільки враз ім'я «Ленора!» я почув, ім'я святе.
Я шепнув «Ленора!» — й гомін слово повторив святе —
Більш нічого, тільки те.

Повернувшись до кімнати, весь тривогою понятий,
Знов я вчув знадвору шерех, голосніший кожну мить.
Я сказав: «Зірвало, видко, на вікні моїм решітку,
Що ж, піду й погляну швидко, що таємно так шумить,
Серце, тихо, заспокійся, я піду й погляну вмить —
Це лиш вітер щуркотить».

Я відкрив віконниць крила і побачив, як вступила
Пишна птиця — Крук старезний, посланець нічної тьми.
Без уклону чи привіту перейшов він гордовито,
Наче лорд, що нудить світом, мій покій і над дверми
На погрудді сів Паллади, що стояло над дверми —
Сів, таємний гість пітьми.

Раптом гість мій гебановий настрій мій змінив нервовий
Виглядом своїм поважним, повним гордости й нуди,
«Хоч твій чуб злиняв блискучий», я сказав йому, «ти, Круче,
Не звичайний птах летючий, що з пітьми прибув сюди;
Як ти звався в царстві ночі, заки ти прибув сюди?» —
Крук у відповідь: «Не жди».

Я немало здивувався, як незграбний птах озвався,
Відповідь його незвичну толкував на всі лади;
Хто ж в опівнічній годині сподівався б у гостині
Крука бачити? А нині він, прилинувши сюди,
Сів на різьбленім погрудді, мов чекаючи біди, —
Крук той з іменем «Не жди».

Я на Крука глянув знову, та, своє сказавши слово,
Він замовк, так мов би душу клав навік свою туди.
Наче справжній образ лиха, він, здавалося, й не дихав,
Аж я сам промимрив стиха: «В друзів піде він сліди:
Завтра й він мене покине, як надія, назавжди».
Нагло Крук мені: «Не жди».

Мій неспокій надокучний ті слова вкололи влучні,
«Певно», я сказав, «слова ці не з добра, але з біди,

Може, крик це нещасливця, що бездольний народився
І з журбою подружився, аж пісні його нужди
Зазвучали похоронно, ті пісні його нужди,
Що зідхають: «Ні, не жди».

Та, в химерній грі уяви, Крук мене все більше бавив,
Тож під бюст притяг я крісло й подушку приніс туди
І, вмостившись в оксамиті, став я мисліі-думи вити
Хто цей птах несамовитий, Крук, що прилетів сюди,
Та примара непривітна, Крук, що прилетів сюди,
Крякаючи: «Ні, не жди».

Так то я сидів безмовний, догадок усяких повний,
Пташий зір мені на серці огняні палив сліди,
З подушкою в узголів'ї, я віддався грі мрійливій
І, при лямпі мерехтливій, милу викликав сюди,
Та вона на фіолетну подушку для мрій сюди
Вже не прийде, і не жди!

Враз немов би все незримо сповнилось кадильним димом,
Мов би кроки прозвучали серафимної ходи.
«Бог», я крикнув, «шле для мене через янголів священних
Забуття питво спасенне, — ах, ходіть, ходіть сюди!
Хай уп'юсь і тінь Ленори хай відійде назавжди!»
Крук: «Ніколи, і не жди».

Я сказав йому: «Пророче, будь ти птах чи демон ночі,
Хай тебе прислав спокусник чи борвій пригнав сюди,
Гордий духу непокірний, на цей світ — пустар безмірний,
На цей дім страшний, упирний, заклинаю, підтверди,
Що існує вічний спокій забуття, ах, підтверди!»
Крук у відповідь: «Не жди».

Я сказав: «Пророче віщий! Птах чи демон ти зловіщий?
Заклинаю зводом неба, Богом, що глядить сюди,
Ах, скажи, я з туги гину, чи в раю коли зустріну
Дівчину свою єдину, ту, що янголів ряди
Звуть Ленорою? Ленора відійшла навік туди».
Крук: «Ніколи, і не жди».

З криком скочив я на ноги: «пташе лютий, геть з дороги!
На пекельний берег ночі, у хуртечу відійди!
Забери ті крила чорні і брехню в душі потворній,
Спокій хай мене огорне! З бюсту над дверми зійди!
Дзьоб здійми знад мого серця, геть з дверей моїх зійди!»
Крук: «Ніколи, і не жди».

І сидить, сидить бездушний Крук той чорний, непорушний,
На Палладинім погрудді, мов чекаючи біди,
Дивним зором поглядає, наче демон той дрімає,
Світло лямпи простеляє довгу тінь його сюди;
Та душа моя із тіні, що простерлася сюди,
Не повстане вже, не жди!

Переклав Святослав ГОРДИНСЬКИЙ

По народився в Бостоні, його батьки-актори передали йому в спадщину неспокійну мандрівну вдачу. Якийсь час він був кадетом у Вест Пойнті, потім кинувся в журналістику і літературу, кочуючи між Балтимором, Філядельфією і Нью-Йорком. Його оповідання, повні вигадливих і кошмарних ситуацій, були писані здебільшого для журналів і для заробітку, проте між ними є шедеври. Писав теж статті, між іншим, про техніку віршування. Як поет, був справжнім віртуозом. Поема «Крук», написана в 1845 р., відразу стала найвідомішою з усіх американських поем і такою залишилася і досі. Модерна поезія багато завдячує По з погляду і змісту і форми. Він був єдиним американським письменником 19 ст., який мав чималий вплив на европейську літературу, його перекладав і ним захоплювався Бодлер.

«Крук» був написаний упродовж одного дня в Філядельфії, в домі, де тепер міститься меморіяльний музей поета (530 Норт 7-ма вулиця).

Між іншим, По дав добре визначення істоти і завдань поетичного перекладу. Він писав: «Ми повинні так передати оригінал, щоб переклад викликував враження в тих, для кого він призначений, в тій самій мірі, що й оригінал викликує в тих, для кого він призначений».

ЕРНЕСТ ГЕМІНҐВЕЙ: ЗВЕЛИЧЕННЯ ШВАЙЦАРІЇ

Частина перша

ПОРТРЕТ МІСТЕРА ВІЛЕРА У МОНТРЕ

У кафе на двірці було тепло й ясно. Дерево столів блищало від витирання, і були кошики з кренделями в мішечках з прозорого паперу. Стільці були різьблені, але сидіння були витерті і зручні. Різьблений дерев'яний годинник висів на стіні, а шинквас був на другому кінці кімнати. Надворі за вікном ішов сніг.

Двоє залізничих носіїв сиділи при столі під годинником і пили молоде вино. Третій носій увійшов і сказав, що Сімплон-орієнт-експрес мав у Сен-Моріс одну годину спізнення. Він вийшов. Кельнерка підійшла до столу містера Вілера.

— Експрес спізнюється на одну годину, мій пане, — сказала вона. Хочете трохи кави?

— Якщо ви певні, що вона не перешкодить мені заснути.

— Прошу? — запитала кельнерка.

— Принесіть мені кави, — сказав містер Вілер.

— Дякую, мій пане.

Вона принесла каву з кухні, і містер Вілер подивився через вікно на сніг, що падав у світлі перону.

— Говорите ви, крім англійської, ще й іншими мовами? — запитав він кельнерку.

— О так, мій пане. Я говорю по-німецьки, по-французьки і діялектом.

— Чи не хотіли б ви щось випити?

— О ні, мій пане. В кафе заборонено пити з відвідувачами.

— А як з сиґарою?

— О ні, мій пане. Я не курю, мій пане.

— Ну, добре, — сказав містер Вілер. Він подивився знову через вікно, випив свою каву і запалив цигарку.

— Фройляйн, — гукнув він. Кельнерка підійшла.

— Чого бажаєте, мій пане?

— Вас, — сказав він.

— Ви не смієте зі мною жартувати.

— Я й не жартую.

— Тоді вам не слід так говорити.

— Я не маю часу на дискусії, — сказав містер Вілер. — Потяг прийде за сорок хвилин. Як підете зі мною, я дам вам сто франків.

— Вам не слід було говорити такі речі. Я попрошу носія, щоб поговорив з вами.

— Я не хочу ніякого носія, — сказав містер Вілер. — А також ніякого поліцая і жодного з тих юнаків, що продають цигарки. Я хочу вас.

— Коли ви так говорите, то йдіть геть. Вам не вільно тут лишатися і так говорити.

— То чому ж ви не йдете геть? Якби ви пішли, я не міг би говорити з вами.

Кельнерка пішла геть. Містер Вілер стежив, чи вона буде говорити з носієм. Вона цього не зробила.

— Мадмуазель, — гукнув він. Кельнерка підійшла. — Принесіть мені, будь ласка, пляшку сіону.

— Зараз, мій пане.

Містер Вілер спостерігав, як вона пішла, потім увійшла з вином і принесла його на стіл. Він подивився на годинник.

— Даю вам двісті франків, — сказав він.

— Будь ласка, не говоріть таких речей.

— Двісті франків великі гроші.

— Вам не слід говорити таких речей, — сказала кельнерка. Вона почала забувати англійське. Містер Вілер з зацікавленням дивився на неї.

— Двісті франків.

— Ви огидні.

— То чому ж ви не йдете геть? Я не міг би з вами говорити, якби вас тут не було.

Кельнерка залишила стіл і пішла до шинквасу. Містер Вілер пив вино і якийсь час сам собі посміхався.

— Мадмуазель, — гукнув він. Кельнерка зробила вигляд, ніби не чула його. — Мадмуазель, — гукнув він знову. Кельнерка підійшла.

— Щось потребуєте?

— Ще й як. Даю вам триста франків.

— Ви огидні.

— Триста швайцарських франків.

Вона пішла геть, а містер Вілер дивився їй услід. Один носій відчинив двері. Це був той, що пильнував пакунків містера Вілера.

— Надходить потяг, мій пане, — сказав він по-французьки. Містер Вілер підвівся.

— Мадмуазель, — гукнув він. Кельнерка наблизилась до столу.

— Що коштує вино?

— Сім франків.

Містер Вілер відрахував вісім франків і лишив їх на столі. Він натягнув плащ і пішов за носієм на перон, де падав сніг.

— Au revoir, mademoiselle, — сказав він. Кельнерка спостерігала, як він виходив. Він потворний, подумала вона, потворний і огидний. Триста франків за таке, що нічого не варте. Скільки разів я робила це безкоштовно! Та й нема ж куди тут піти. Якби він мав розум, він знав би, що тут немає ніякої кімнати. Нема часу й місця, куди можна б піти. Триста франків за таке. Що за люди ці американці!

Стоячи на пероні біля своїх клунків і дивлячись на світла потягу уздовж рейок, містер Вілер думав, що це була дуже дешева забава. Справді, крім вечері, він витратив сім франків за вино і один франк чайових. Ліпше було б сімдесят п'ять центів. Він почував би себе тепер ліпше, якби лишив тільки сімдесят п'ять центів на чай. Швайцарський франк дорівнює п'ятьом французьким франкам. Містер Вілер їхав до Парижу. Він був дуже ощадний з грішми, і жінки його не цікавили. Він уже побував раз на цьому двірці і знав, що нагорі не було ніякої кімнати, куди можна б піти. Містер Вілер ніколи не покладався на випадок.

Частина друга

МІСТЕР ДЖОНСОН ГОВОРИТЬ ПРО ЦЕ У ВЕВЕЙ

У кафе на двірці було тепло і ясно: столи блищали від витирання, і на деяких лежали червоно-біло посмуговані скатертини, а на інших лежали синьо-білі, і на всіх стояли кошики з кренделями у прозорих паперових мішечках. Стільці були різьблені, але дерев'яні сидіння були витерті й зручні. На стіні висів годинник, в іншому кінці кімнати був мосяжний шинквас, і надворі, за вікном, ішов сніг. Двоє залізничих носіїв сиділо при столі під годинником і пили молоде вино.

Третій увійшов і сказав, що Сімплон-орієнт-експрес мав у Сен-Моріс одну годину спізнення. Кельнерка підійшла до столу містера Джонсона.

— Експрес спізнюється на одну годину, мій пане, — сказала вона.

— Хочете трохи кави?

— Якщо з тим не багато клопоту.

— Прошу? — запитала кельнерка.

— Принесіть її.

— Дякую, мій пане.

Вона принесла каву з кухні, і містер Джонсон подивився через вікно на сніг, що падав у світлі перону.

— Говорите ви, крім англійської, ще й іншими мовами? — запитав він кельнерку.

— О так, я говорю по-німецьки, по-французьки і діялектом.

— Хочете щось випити?

— О ні, мій пане. В кафе заборонено пити з відвідувачами.

— А як з сиґарою?

— О ні, — засміялась вона, — я не курю, мій пане.

— Я також ні, — сказав Джонсон. — Це брудне призвичаєння.

Кельнерка пішла геть, а Джонсон запалив цигарку і пив свою каву. Годинник на стіні показував три чверті на десяту. Його годинник трохи поспішав. Потяг мусів прийти о десятій тридцять — одна година спізнення, тобто одинадцять тридцять. Джонсон покликав кельнерку.

— Сіньйорина.

— Чого бажаєте, мій пане?

— Чи не хотіли б ви трохи забавитися зо мною? — кельнерка почервоніла.

— Ні, мій пане.

— Я не думаю про щось дике. Ви не хотіли б товаришувати мені, щоб побачити нічне життя Вевей? Візьміть з собою товаришку, як хочете.

— Я мушу працювати, — сказала кельнерка. — Я маю тут свої обов'язки.

— Я знаю, — сказав Джонсон. — Але хіба ви не можете знайти собі заміну. Так робили під час громадянської війни.

— О ні, мій пане. Я мушу сама тут бути, особисто.

— Де ви навчилися англійської?

— У школі Берліц, мій пане.

— Розкажіть мені про неї, — сказав Джонсон. — Були учні школи Берліц — дика банда? Як було з фліртом і обмацуванням? Трудно було? Чи ви зустрічали колись Скота Фіцґеральда?

— Прошу?

— Хотів би я знати, чи дні навчання були найщасливішими днями вашого життя? Які команди були у Берліц останньої осени?

— Ви жартуєте, мій пане.

— Лише трошки, — сказав Джонсон. — Ви страшно добра дівчина. І ви справді не хочете погуляти зі мною?

— О ні, мій пане, — сказала кельнерка. — Щось вам принести?

— Так, — сказав Джонсон. — Можете принести мені карту напоїв?

— Так, мій пане.

Джонсон перейшов з картою напоїв до столу, де сиділи три носії. Вони глянули на нього. Це були старі люди.

— Хочете пити? — запитав він по-німецьки. Один з них притакнув головою і посміхнувся.

— Oui, monsieur.

— Ви говорите по-французьки?

— Oui, monsieur.

— Що будемо пити? Connais-vous des Champagnes?

— Non, monsieur.

— Faut les connaître, — сказав Джонсон. — Фройляйн, — гукнув він кельнерку. — Ми хочемо пити шампанське.

— Яке шампанське хотіли б ви?

— Найкраще, — сказав Джонсон. — Laquelle est le Beste? — запитав він носіїв.

— Le meilleur? — запитав носій, що говорив перед тим.

— Алеж розуміється.

Носій витягнув з кишені окуляри в золотій оправі і подивився на список. Він протягнув пальцем уздовж по чотирьох писаних машиною назвах і цінах.

— «Спортсмен», сказав він. — «Спортсмен» найліпше.

— Ви згодні, мої панове? — запитав Джонсон інших носіїв. Один з носіїв притакнув головою. Інший сказав по-французьки: — Я особисто не знаю «Спортсмена», але я часто чув розмови про «Спортсмена». Воно добре.

— Пляшку «Спортсмена», — сказав Джонсон кельнерці. — Чи я заважав би вам, якби пересів до вас? — запитав він носія, який запропонував «Спортсмена».

— Алеж сідайте. Прошу сідати зручніше, — посміхнувся до нього носій. Він склав свої окуляри й поклав їх до футляра. — Маєте, пане, сьогодні день народження?

— Ні, — сказав Джонсон. — Нема жодного свята. Моя жінка вирішила розвестися зі мною.

— Так, — сказав носій. — Не хочеться вірити. — Інший носій похитав головою. Третій, здавалось, був дещо тугий на вухо.

— Це без сумніву щоденне явище, — сказав Джонсон, — як перші відвідини в зубного лікаря чи вперше менструація в дівчини, але мене це звалило.

— Це зрозуміле, — сказав старший носій. — Я розумію.

— Ніхто з панів не розведений? — запитав Джонсон. Він перестав перекручувати мову і говорив тепер чисто по-французьки, і то вже якийсь час.

— Ні, — сказав носій, який замовив «Спортсмена». — Тут немає багато розводів. Є пара панів, які розвелися, але не багато.

— У нас інакше, — сказав Джонсон. — Майже кожен розведений.

— Це правда, — ствердив носій. — Я читав про це в газетах.

— Особисто я дещо запізнився, — вів далі Джонсон. — Оце вперше я буду розведений. Мені тридцять п'ять.

— Mais vous etes encore jeune, — сказав носій. Він пояснив двом іншим: — Monsieur n'a que trente-cinq ans. — Інші носії притакнули. — Він ще дуже молодий, — сказав один з них.

— Чи справді це перший раз, що ви розводитесь? — запитав носій.

— Справді перший раз, — сказав Джонсон. — Прошу відкрити пляшку, мадмуазель.

— Дуже дорого це коштує?

— Десять тисяч франків.

— На швайцарські гроші?

— Ні, на французькі гроші.

— Ах так! Дві тисячі швайцарських франків. Але й то не дешево.

— Ні.

— І чому так роблять?

— Просяться розвестися.

— Але чому просяться?

— Щоб одружитися з кимось іншим.

— Але це по-ідіотськи.

— Я тієї самої думки, — сказав Джонсон. Кельнерка наповнила чотири склянки. Вони піднесли їх.

— На здоров'я, — сказав Джонсон.

— A votre santé, monsieur, — сказав носій. Два інші сказали: — Салют. — Шампанське смакувало, як солодкий, рожевий яблучний сік.

— Чи є така домовленість у Швайцарії, щоб завжди відповідати іншою мовою? — запитав Джонсон.

— Ні, — сказав носій. — По-французьки делікатніше. Крім того, ми тут у Романській Швайцарії.

— Але ви говорите по-німецьки?

— Так, там, звідки я родом, говорять по-німецьки.

— Ага, — сказав Джонсон, — і ви кажете, що ви ще ніколи не розводилися?

— Ні, це дорого коштує. Крім того, я ще ніколи не женився.

— Ага, — сказав Джонсон. — А ті двоє панів?

— Вони одружені.

— Ви раді з одруження? — запитав Джонсон одного з носіїв.

— Що?

— Вам до вподоби родинний стан?

— Oui, c'est normal.

— Саме так, — сказав містер Джонсон. — Et vous, monsieur?

— Ca va, — мовив інший носій.

— Pour moi, — сказав Джонсон, — ça ne va pas.

— Пан братиме розвід, — пояснив перший носій.

— О, — сказав другий носій.

— Ага, — сказав третій носій.

— Ну, — сказав Джонсон, — тема здається вичерпаною. Мої труднощі вас не цікавлять, — звернувся він до першого носія.

— Але навпаки, — сказав носій.

— Ну, говорімо про щось інше.

— Як хочете.

— Про що ж ми можемо говорити?

— Цікавитесь спортом?

— Ні, — сказав Джонсон. — Але моя жінка так.

— А що вам справляє приємність робити?

— Я письменник.

— Можна тим багато заробити грошей?

— Ні, але пізніше, як станеш відомим, так.

— Цікаве це?

— Ні, — сказав Джонсон, — не цікаве. Шкода мені, мої панове, але я мушу попрощатися. Хочете пити другу пляшку?

— Алеж потяг прибуває щойно за три чверті години.

— Я знаю, — сказав Джонсон. Підійшла кельнерка, і він заплатив за вино й вечерю.

— Ви виходите, мій пане? — спитала вона.

— Так, — сказав Джонсон, — лише на маленьку прогулянку. Я лишу свої пакунки тут.

Він загорнув шаль, накинув плащ і надів капелюх. Надворі йшов густий сніг. Він оглянувся через вікно на трьох носіїв, що сиділи за столом. Кельнерка наповнила їм склянки рештою вина з відкритої пляшки. Закоркована пляшку вона взяла з собою до шинквасу. Це становить по три франки з чимось на кожного, подумав Джонсон. Він відвернувся й пішов уздовж перону. У кафе йому думалося, що, як говорити про це, справа втрачає гостроту, але від цього гострота справи не послабла; від цього йому стало тепер тільки огидно.

Частина третя

СИН ЧЛЕНА ТОВАРИСТВА У ТЕРРІТЕ

У кафе на двірці в Терріте було дещо душно; світло було ясне, і столи блищали від витирання. На столах були кошики з кренделями в мішечках з прозорого паперу і підкладки під пивні склянки з папи, щоб вогкі склянки не лишали кружалець на дерев'яних столах. Стільці були різьблені, але дерев'яні сидіння були витерті і зовсім зручні. На стіні висів годинник; шинквас був на другому кінці кімнати, а надворі, за вікном, ішов сніг. За одним столом під годинником якийсь старий пив каву і читав вечірню газету. Один носій увійшов і сказав, що Сімплон-орієнт-експрес мав у Сен-Моріс спізнення на одну годину. Кельнерка підійшла до столу містера Гарріса. Містер Гарріс саме кінчав вечеряти.

— Експрес запізнюється на одну годину, мій пане. Принести вам кави?

— Якщо хочете.

— Прошу? — спитала кельнерка.

— Добре, — сказав містер Гарріс.

— Дякую, мій пане, — сказала кельнерка.

Вона принесла каву з кухні, і містер Гарріс укинув цукор, потовк куски ложкою і подивився через вікно на сніг, що падав у світлі перону.

— Говорите ви, крім англійської, ще й іншими мовами? — запитав він кельнерку.

— О так, мій пане, я говорю по-німецьки, по-французьки і діялектом.

— Яка вам найліпше подобається?

— Усі вони приблизно однакові, мій пане. Не можу сказати, щоб я одну з них любила більше від інших.

— Чи не хотіли б ви щось випити, може, каву?

— О ні, мій пане, в кафе заборонено пити з відвідувачами.

— Звичайно, ви не хочете сиґари?

— О ні, мій пане, — засміялася вона, — я не курю, мій пане.

— Я також ні, — сказав він. — Я не поділяю думки Давида Беляско.

— Прошу?

— Беляско. Давид Беляско. Ви можете його завжди пізнати, бо він носить ковнірець задом наперед. Але я не поділяю його думки. До того ж він уже помер.

— Ви мені пробачите, мій пане? — запитала кельнерка.

— Самозрозуміло, — сказав Ґарріс. Він умостився на стільці і подивився через вікно. Старий у протилежному кінці кімнати згорнув свою газету. Він подивився на містера Ґарріса і, взявши філіжанку з підставкою, перейшов до столу містера Ґарріса.

— Пробачте, якщо я заважаю, — сказав він по-англійськи, — але мені спало тепер на думку, що ви, можливо, є членом Національного Географічного Товариства.

— Прошу сідати, — сказав Ґарріс. Пан сів.

— Чи не хочете випити кави або лікеру?

— Дякую, — сказав пан.

— Чи не вип'єте зі мною вишнівки?

— Можливо, але ви мусите бути моїм гостем.

— Ні, я наполягаю на своєму. — Ґарріс гукнув кельнерку. Старий витягнув з нагрудної кишені плаща шкіряний портфель. Він зняв широку ґумку і, витягнувши різні папери, розшукав один і подав його Ґаррісові.

— Це мій членський білет, — сказав він. — Чи ви не знаєте в Америці Фредеріка Д. Рассела?

— На жаль, ні.

— Я припускаю, що він відограє велику ролю.

— Звідки він? Знаєте, з якої частини Штатів?

— Звичайно, з Вашінґтону. Хіба ж не там осідок Товариства?

— Думаю, що там.

— Ви думаєте? Ви не певні?

— Я вже якийсь час не був там, — сказав Ґарріс.

— Отже, ви не є членом?

— Ні, але мій батько. Він є членом уже багато років.

— Тоді він мусить знати Фредеріка Д. Рассела. Він є головою Товариства. Я хотів би звернути вашу увагу на те, що містер Рассел

ЕРНЕСТ ГЕМІНҐВЕЙ

Смерть Е. Гемінґвея, що сталася при загадкових обставинах 2 липня ц. р. (за офіційною версією, ніби нещасливий випадок при чищенні зброї, хоч дуже правдоподібним є припускати й самогубство) означає втрату однієї з найцікавіших постатей світової літератури XX віку. Нижче головніші дати з його життя:

1899 (21 липня): Народження Е. Гемінґвея в Овк Парк (Іллінойс). Від батька Гемінґвей засвоїв смак до рибальства і полювання.

1913-17: Роки навчання і захоплення спортом.

1917-18: Репортер «Канзас Сіті Стар».

1918: На італійському фронті першої світової війни в санітарній службі. З досвіду цього періоду постав роман «Прощай, зброя».

1921-27: Гемінґвей як журналіст подорожує по Європі й Близькому Сході. Публікує «Громи весни», починає писати «Смерть по полудні».

1929: Поява роману «Прощай, зброя». Рік самогубства батька Гемінґвея.

1932: «Смерть по полудні».

1933-34: Полювання в Африці, під враженням якого постали «Зелені горби Африки» і «Сніги Кіліманджаро».

1936-38: Участь в еспанській війні по стороні республіканців.

1940: Поява «Для кого б'є дзвін».

1952-53: «Старий і море». Нагорода Пуліцера.

1954: Пригоди в Африці. Нагорода Нобеля.

1960-61: Кількаразове перебування в клініці. Закінчення роману, назва й зміст якого досі не відомі.

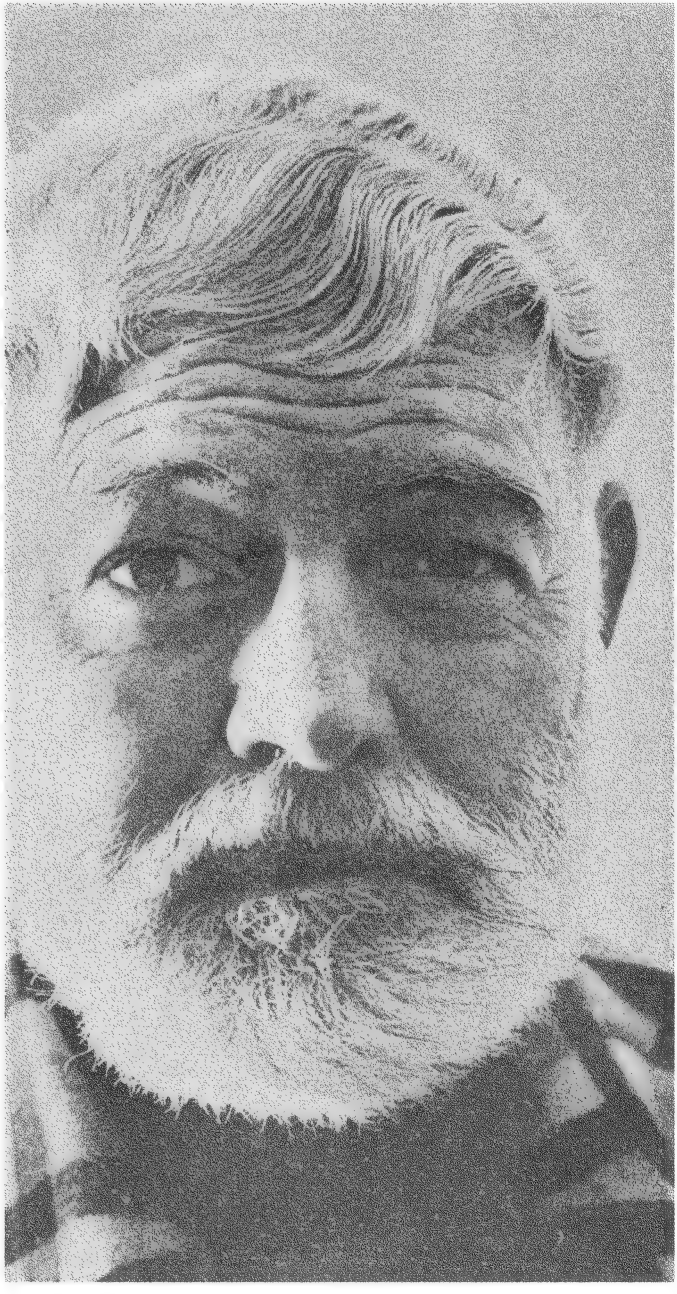

ручився за мене, коли я вступав у члени.

— Це мене дуже тішить.

— Мені шкода, що ви не є членом. Але ваш батько міг би представити вашу кандидатуру.

— Думаю, що так, — сказав Гарріс. — Так воно й буде, коли я повернуся.

— Я радив би вам це зробити, — сказав пан. — Звичайно, ви читаєте журнал.

— Самозрозуміло.

— Чи бачили ви число з кольоровими вкладками північноамериканської фавни?

— Так, я бачив його в Парижі.

— А число, що містить панораму вулканів Аляски?

— Воно було казкове.

— Мені дуже подобаються також фотографії хижаків Джорджа Шіраса III.

— Вони були чортяче добрі.

— Пробачте?

— Вони були досконалі. Цей парубійко Шірас...

— Ви називаєте його парубійком?

— Ми старі приятелі, — сказав Гарріс.

— Ах, ви знаєте Джорджа Шіраса III? Він мусить бути дуже цікавим.

— Такий він і є. Можливо, що він є найцікавішою людиною, яку я знаю.

— А знаєте ви також і Джорджа Шіраса II? Чи й він також цікавий?

— О ні, цей не такий цікавий.

— Я припускав, що він дуже цікавий.

— Знаєте, це дійсно комічно. Він не такий цікавий. Я часто думав, чому ні?

— Гм, — сказав пан. — Я готовий був думати, що кожен з тієї родини цікавий.

— Чи пригадуєте ви собі панораму пустелі Сагари? — запитав Гарріс.

— Пустеля Сагара? Щось уже з п'ятнадцять років.

— Саме так. Вона належала до улюбленців мого батька.

— Він не вважає ліпшими новіші числа?

— Мабуть, так він і робить. Але панорама Сагари йому особливо до смаку.

— Вона була досконала. Але, як на мене, її мистецька вартість далеко перевищує науковий інтерес.

— Цього не знаю, — сказав Гарріс. — Вітер, що збурює весь пісок, і араб з своїм верблюдом, що стоїть на колінах, обличчям до Мекки.

— Скільки я пригадую, араб стояв і міцно тримав верблюда.

— Ваша правда, — сказав Гарріс. — Я думав про книжку полковника Лоренса.

— У книжці Лоренса, здається мені, мова йде про Аравію?

— Певно, — сказав Гарріс.

— Він мусить бути дуже цікавою молодою людиною.

— Думаю, що таким він і є.

— Знаєте, що він тепер робить?

— Він при війську.

— А чому?

— Так йому хочеться.

— Не знаєте, чи він є членом Національного Географічного Товариства?

— Хотів би про це знати.

— З нього був би дуже добрий член. Таких людей приємно мати в членах. Я був би щасливий запропонувати його кандидатуру, якщо ви думаєте, що його радо приймуть.

— У цьому я твердо переконаний.

— Я запропонував у члени одного природознавця з Вевей і одного мого колеґу з Льозанни, і обох їх обрали. Я думаю, що там були б дуже раді, якби я висунув кандидатуру полковника Лоренса.

— Це блискуча ідея, — сказав Гарріс. — Ви часто буваєте в цьому кафе.

— Я приходжу сюди по обіді випити каву.

— Ви працюєте в університеті?

— Тепер я вже не в службі.

— Я лише чекаю потягу, — сказав Гарріс. — Я в дорозі до Парижу і в Гаврі сідаю на пароплав, що відходить до Штатів.

— Я ніколи не був в Америці, але дуже охоче колись би поїхав. Можливо, що колись я візьму участь у зборах Товариства. Я був би дуже радий познайомитися з вашим батьком.

— Я переконаний, що він охоче з вами познайомився б, але минулого року він помер. Застрілився, до речі сказавши.

— Мені щиро шкода. Напевно його смерть була важким ударом як для науки, так і для родини.

— Наука витримала це з належною гідністю.

— Ось моя карточка, — сказав Гарріс. — Його ініціяли були Е. Дж., замість Е. Д. Я знаю, що він радий був би познайомитися з вами.

— Мені це була б велика приємність. Пан вийняв карточку з свого портфеля і подав її Гаррісові. Той прочитав:

Д-р Сіґізмунд Віер, д-р філософії.
Член Національного Географічного Товариства,
Вашінґтон, Д. С7. США.

— Я її дуже пильно зберігатиму.

ОЛЕКСАНДЕР КУЛЬЧИЦЬКИЙ: КАРЛ ҐУСТАВ ЮНҐ

(1875—1961)

ПСИХОЛОГІЯ ЮНҐА, ЯК ПРОДОВЖЕННЯ І ЗАВЕРШЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ ЦІЛОСТИ

Юнґ не належав до тих учених, що їх добуває перед широкою публікою читачів-неспеціялістів із тіні анонімности на світло денне скороминущої уваги щойно некролог; навпаки, якщо говорити про «репрезентативність» прізвища ще за життя, то, коли йдеться про психологію несвідомого, він займав найчільніше місце побіч Фройда і одно з найчільніших, коли мова про психологію взагалі.

Коли психологію Фройда, як це, до речі, дуже переконливо зробив Юнґ в одній із своїх студій, можна почасти пояснити з культурно-соціологічних умов «вікторіянської доби» у Відні з її забріхано-маломіщанською тенденцією до Фройдом теоретично досліджуваного «відштовхування», то психологічна думка Юнґа дається найкраще і найправильніше розуміти не в площині соціяльних умов щоденщини, як у Фройда, а таки в культурно-історичній площині розвитку загальних ідей, у перспективі розвитку психології в напрямі «ідеї цілости». Із неї наукова творчість Юнґа брала свій початок і до завершення цієї ідеї вона намагалася спричинитись.

Ідея цілости, що є «щось більше від суми своїх частин», з яких «вона не складається, але що їх у ній можна розрізнити» і що в них «ціліть діє», — перший раз відзначена Арістотелем. Згідно з сучасними поглядами, за цілістю визнається феноменальна першість — оскільки ми завжди схоплюємо в сприйманні ціліть перед частинами, онтогенетична першість — оскільки частини розвиваються з цілости і в цілості, і врешті функціональна першість — оскільки від кращого оформлення цілости залежить у першій мірі досконаліть дії. За цілості в поданому розумінні можна вважати психофізичну одність душі і тіла, що творить людину, її психіку (це персональні цілості), а також «трансперсональні цілості» вищого порядку, наприклад, суспільство, народ, і нижчого порядку, як родина чи група, а далі об'єктивно-духові структури, витвори духу, наприклад, «мова», «ренесансова культура». Ідея цілости глибоко проникла в сучасність, стала панівною ідеєю «в цілісній медицині» чи «цілісній методі навчання» (наприклад, абетки). Первісним огнищем промінювання ідеї

цілости в сучасність була цілісна психологія (Крюґер, 1926; Зандер 1928), в якій була мова в однаковій мірі і про «цілість переживання людини», і про цілість захованих у психіці здогадних диспозицій, психічних здатностей, що взаємно між собою пов'язані і обумовлюють та уможливлюють таке чи інше переживання. У психічних цілісних структурах можна своїм порядком вирізнити ті чи інші структури часткові, наприклад, структуру індивідуальної музикальности.

Отже, коли розглядати психологічний дорібок Юнґа з точки зору психічної цілости, то помічаємо, що непроминальне і найвартісніше в цім дорібку безперечно виникає з усвідомлення собі ідеї цілости; а, крім того, дорібок Юнґа цю ідею істотно розбудовує, доповнює та подекуди завершує. Юнґ не тільки доповнив ідею психологічної цілости ідеєю несвідомого психічного життя, що перед ним або одночасно робили інші і, треба сказати, з вужчих вихідних позицій тільки одного гону (сексуального лібідо — Фройд; змагання до вивищення — Адлер), — але й куди краще, повніше і всебічніше пов'язав несвідоме психічне життя із свідомим і, набагато більше його спершу зрізничкувавши, включив у повнотну цілість людської психіки. Несвідоме перестало при цьому бути тільки підземним льохом свідомости, що з нього добуваються в невротичних проявах на світло дня цивілізацією відштовхнені первісні гони, а стало тим, чим воно за всією імовірністю фактично і є: «матірньо-творчим підґрунтям свідомости» (Юнґ).

ПСИХІЧНА ЦІЛІСТЬ, ЯК ЕНЕРҐЕТИЧНА СИСТЕМА РЕҐУЛЯЦІЇ ТА КОМПЕНСАЦІЇ

Юнґа слід вважати промотором психології цілости не тільки тому, що він поширив її ідею включенням у неї несвідомого психічного життя, що його поняття він теж поширив своєю спробою прослідити «колективне несвідоме» побіч «персонального», — але передовсім тому, що в цій, таким чином поширеній психічній цілості він добачив і окреслив структурні пов'язаності поміж свідомістю і несвідомим. Перенісши фройдівське поняття «лібідо» з сексуально-еротичної сфери на психічні відносини взагалі, він назвав фройдівською назвою «лібідо» психічну енергію, що визначає напрям життєвих, не тільки сексуальних зацікавлень, вважаючи при цьому психіку за енерґетичну систему, що проявляється в чотирьох провідних функціях: мисленні, змисловому відчуванні або сприйманні, почуванні і збагненні або інтуїції, які виступають одночасно у свідомому і несвідомому психічному житті. Вони, ці функції, можуть бути більше скеровані на зовнішній світ (екстравертивні типи) або на внутрішній світ переживань (інтровертивні типи). Компенсуюча самореґуляція енерґетичної системи «лібідо» виявляється в тому, що коли у свідомому психічному житті має перевагу одна з основних функ-

ції та одна з двох скерованостей (екстравертивна чи інтровертивна), одночасно завдяки саме згаданій самореґуляції в несвідомому психічному житті даної особи цю перевагу компенсує, тобто вирівнює, протиставна функція і протиставна скерованість. Наголошену у свідомості функцію мислення вирівнює в несвідомому психічному житті більша сила функції почування (яку Юнґ вважає протиставною до функції мислення); наголошену у свідомості функцію відчуття рівноважить у несвідомому більш наснажена функція інтуїції, відгадування, збагнення — і навпаки. Цей механізм взаємовирівнювання свідомих і несвідомих провідних функцій дається виразно зауважити, коли інколи, на деяких етапах нашого життя приходить до голосу дотепер несвідома функція, бере верх і займає місце свідомої. У процесі життя струм «лібідо», як життєвого зацікавлення, звертається до різних предметів у пов'язаному з людиною, як осередком акції та реакції, істотному для неї і для її свідомости полі дій, яке разом із припорядкованою до неї психікою можна вважати цілістю. Як бачимо, у дальшому наголошенні Юнґом ідеї цілости позначається притаманна для новішої психології, особливо американської, концепція пов'язаного з психікою її «психологічного поля» (K. Lewis).

Загальний життєвий розвиток первісної психічної цілости, як її розуміє Юнґ, іде в напрямі «процесу індивідуації», розгорнення індивідуальної свідомости і її вирізнення з первісної свідомости групової, з остаточною, ідеальною, ніколи повністю не досяжною метою здійснити власну особовість, тобто здійснити «вроджену своєрідність окресленого єства». Здійснення особовости не можливе без окреслености, «визначеності» цілісности (тут ідея цілости набирає уварті́сненого, етичного забарвлення узгідненої повноти здійснення всіх позитивних психічних можливостей) і «визрілости» психіки. Якщо цілість чи, радше, цілісність своєю інтенцією скерована тут на зрівноваженість, узгідненість та повноту здійснення, а також згармонійованість згаданих функцій психічних і сфер свідомого та несвідомого психічного життя, то при «визрілості» мається на гадці природне спонтанне зростання і формування цієї цілости, а у «визначеності» йдеться про рід внутрішнього голосу, що визначає наше персональне життєве завдання та призначення (дозволяємо собі нагадати тут, можливо, про відповідніший термін «покликання» — французьке «вокасіон») і що його походження треба шукати у взаємодії впродовж процесу індивідуації — так би мовити, в діялозі свідомости з персональним і колективним несвідомим.

КОЛЕКТИВНЕ НЕСВІДОМЕ ТА АРХЕТИПИ, ЯК ЕЛЕМЕНТИ ЙОГО СТРУКТУРИ

Як нам уже відомо, Юнґ приймає, побіч персонального, особистого несвідомого, існування однієї та одноцільної «сфери» або одного найглибшого шару несвідомого, що є спільний усьому людству (тому

називається колективним несвідомим) і що про його існування здогадувалися також інші, наприклад, Ніцше, коли він говорив: «Викремлення одиниць не повинно нас вводити в блуд, — в дійсності щось пливе попід індивідами». Це «пливуче щось» є, за Юнґом, колективне несвідоме, «маре тенебрарум», що його повними динаміки струмами і вирами є архетипи. «Колективне несвідоме» Юнґ визначає, як «суму інстинктів і їх корелятів (відповідників) — архетипів».

Архетипи окреслити нелегко, бо вони є не стільки поняттями, скільки повними символіки і тим самим багатозначними уявленнями. Приблизно їх можна вважати за інстинктові готовості до дій і проти дій, типові для людини, що виникають у типових життєвих ситуаціях, визначених життєвими явищами, що завжди повторяються, як от народження, смерть, боротьба, запал до творчости, поштовх до нищення, і які супроводяться, як своїми корелятами, наснаженими внутрішньою динамікою, первісними і прадавніми, для людської долі звичайними і в ній повторними, а тому «архетипічними» (архе — початок) образами, найчастіше мітологічного характеру. Ці архетипічні образи (напр., справжні чи символічні постаті батьків та героїв, страхіття і потвори, постаті чародіїв і чарівниць, старих мудреців — магів — віщунів) інколи з'являються нам у сновидді (сни, що в них з'являються архетипічні постаті, Юнґ називає великими снами) або у мріях на яві, візіях і видивах при супернормальних станах «релігійних трансів», релігійної чи містичної одержимости, врешті у психозах, станах божевілля. Знаходимо їх теж у мітах, переказах, фолкльорних віруваннях, у символічних постатях літератури і образотворчого мистецтва, у «проєкціях», тобто у психічних процесах, що в них під впливом уяви ми «добачаємо» менш-більш виразні риски чи аспекти мітологічних або символічних постатей, в особах нашого довкілля, врешті в наших власних ідентифікаціях з архетипічними образами, — бо хто з нас не відчував інколи в собі «фавстівської душі», не знаходив поривів Прометея або «лицаря» у змаганні з «потворами»?

Стосунок колективного (бо спільного всьому людству), «транссуб'єктивного» (бо незалежного від нашої свідомости несвідомого) до сфери нашої свідомости — амбівалентний. З одного боку, архетипічні переживання стають важливими чинниками основного процесу людського життя, процесу індивідуації, тобто людської прогресії до особовости, як визначеної і визрілої цілісности «самости» («Дас Зельбст», «своєрідність», «пропріюм» людини, що, до речі, з'являється як архетипічна постать дитини або квітка лотосу в осередку орієнтальних малюнків сфер душі, відомих у східніх мітологіях як т. зв. «мандаля»). Особливо велике і додатне значення архетипів, коли вони з'являються у формі видив «великих снів», що зрушують душу і штовхають її до дальшої прогресії, в напрямку формування особовости, — тоді як звичайні сни зображують тільки внутрішню ситуацію, що її справжности чи дійсности наша свідомість не ви-

знає або не має охоти визнавати і тому зіштовхує її у «персональне несвідоме». Але колективне несвідоме, як і самі архетипи, амбівалентне: воно може стати загрозливою потугою, коли насильно вдирається у сферу свідомости і її опановує, як це діється, наприклад, у випадках психоз. Цю загрозу колективного несвідомого Юнґ показав у наступному образовому порівнянні: «Як море широкими затоками входить у континенти і обступає острови, так оточує первісне несвідоме нашу одиничну свідомість. В катастрофі божевілля праморе вдаряє бурхливим припливом на острів і поглинає його. При невротичних забуреннях греблі проломлюються, і повені пустошать смуги землі. Всі невротики є мешканцями побереж, найближчими до небезпек моря. Так звані нормальні люди мешкають у середині країни, на вищій і сухішій землі, близько нешкідливих ставків і річок. Ніяка хвиля, навіть найпотужніша, їх не досягає; море так далеко, що дехто заперечує його існування». Прикладом здійснення такої загрозливої можливости може послужити вивчений Юнґом випадок божевілля Ніцше з епохи написання «Так мовив Заратустра»; Юнґ розуміє його, як ідентифікацію Ніцше з архетипічною постаттю мудрого старця-віщуна-ясновидця.

ПСИХОЛОГ ЧИ ПСИХОСОФ?

Завершенням характеристики Юнґа, як психолога, має бути визначення його місця в розвикту психології. Таке клясифікаційно-синтетичне остаточне визначення поза натяками, що ми їх зробили на вступі, не виникає однак само собою з накинених обрисів його характеристики, яка, навпаки, ставить нас перед проблемою, чим по суті був Юнґ: психологом чи філософом психології? Для другої можливости можна б запропонувати окремий термін — «психософ», створений за зразком: «історія, філософія історії, історіософія, історіософ».

Французи розрізняють психологію емпіричну і психологію філософічну. Психологія емпірична спирається на емпірію та експеримент, намагається пізнати та описати конкретну різнородну психологічну дійсність життя, і тому вона в основному має схильність устійнювати психологічні типи людей чи типи психічних переживань, має схильність ставати типологією і завершується характерологією типів.

Наука, що її французи називають «філософічною психологією», відповідно до визначення філософії (Гесен) як знання «радикального і тотального», скерована на пізнання суті і цілости психічности. Не підлягає сумніву, що ця скерованість на ціліть і суть психічности прикметна, як ми намагалися показати, і для психології Юнґа. Є безперечним, що там, де психологія Юнґа наближається до емпіричної психології (не беремо тут на увагу юнґівської психоте-

рації), як, наприклад, у його типології восьмох типів за провідними функціями мислення, відчування і т. д., вона не надто придатна для життєвої практики, бо грішить тією особливістю філософічного мислення, що позначилась, наприклад, у філософії Геґеля, а саме — спекулятивністю. Філософічний характер юнґівської психології проявляється теж у її ставленні до інших наук. Відомо, в якій великій мірі психологія Юнґа, цілком подібно до філософії, спирається на інші спеціяльні науки, як історія релігії, етнологія, історія культур і мистецтва, що, до речі, дає їй вийняткову ширину обріїв. Але, може, найбільше підкреслюється філософічний характер психології Юнґа стосуванням у ній поняття «об'єктивної психічности» в стосунку до колективного несвідомого, що в ньому, незалежно від приймаючих і діючих суб'єктів, існують в особливій, не матеріяльній, але й не суб'єктивно-психічній сфері дійсности, типові для всього людства, отже об'єктивно-психічні елементи — архетипи. Оскільки йдеться тут, правда, про виявлену психологією, але транссуб'єктивну, автономну сферу дійсности взагалі, що має багато спільного з наскрізь метафізичними поняттями «душі світу» (в старовину, наприклад, у пітагорейців, Платона і Плотіна, а в новітні часи — в Шеллінґа, Фехнера, Е. Гартмана, Шопенгауера), — то можна б говорити про Юнґа як про «психософа», тобто філософа, що для його філософічного світогляду вихідною базою є психологія, — в дещо подібному розумінні, як, наприклад, для історіософа Геґеля вихідною базою філософічного розуміння світу була філософія історії, історіософія.

Нагадка про цю межову ситуацію творчої думки Юнґа поміж філософією і психологією була нам конче потрібна для завершення цієї короткої його характеристики — нагадка про «junctim», а не альтернативність психології і психософії в його науковій творчості.

СУСПІЛЬСТВО Й ЕКОНОМІКА

ЄВГЕН ГЛОВІНСЬКИЙ: ЧИ МОЖЛИВИЙ НОВИЙ КУРС ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ СРСР?

На загальних зборах партійних організацій Вищої партійної школи, Академії суспільних наук та Інституту марксизму-ленінізму 6 січня ц. р. Н. С. Хрущов виголосив промову, яка потім була опублікована в журналі «Проблемы мира и социализма», ч. 1, 1961, під заголовком: «За новые победы мирового коммунистического движения. К итогам совещания представителей коммунистических и рабочих партий». Одне місце в цій промові заслуговує нашої уваги. Хрущов сказав:

> «Одначе ми, очевидно, не будемо тепер провадити політику розвитку чорної металюргії до меж можливого. Очевидно, ми перекинемо частину капіталовкладень у сільське господарство, в легку промисловість. Не можна будувати комунізм, пропонуючи тільки машини, чорні і кольорові металі. Треба, щоб люди могли добре поїсти, вдягнутися, мати помешкання та інші матеріяльні і культурні умови».

І далі:

> «Зневажливе ставлення до матеріяльних потреб трудящих і ставка переважно на ентузіязм і свідомість, на суспільно-моральні форми заохочення і винагороди гальмували розвиток виробництва, підвищення життьового рівня трудящих. Це мало негативні внутрішні і навіть міжнародні наслідки, бо знижувало престиж колгоспного ладу, давало поживу ворогам комунізму».

В травні ц. р. на бенкеті, що його урядив міністер зовнішньої торгівлі СРСР Н. С. Патолічев з приводу відкриття англійської промислової виставки в Москві, Хрущов теж забирав голос. Проте його промову радянська преса чомусь не оголосила, і ми знаємо про неї лише з повідомлень присутніх на бенкеті закордонних кореспондентів. В цій промові Хрущов теж говорив про те, що до цього часу СРСР розвивав переважно важку промисловість, «як підставу нашої економіки». Тепер ніби ця підстава вже побудована, і «в дальшому легка та важка промисловість будуть розвиватися рівними темпами».

Нам не відомо, чому ця промова Хрущова не подана в радянській пресі до загального відома. Можливо тому, що це рішення про зрівняння темпів розвитку важкої і легкої промисловости ще не дозріло, не перейшло всіх партійних інстанцій, і що стосовно цього

ще йдуть у партійних верхах завзяті дебати. Можливо, що сам Хрущов ще не ясно уявляє собі потребу цієї зміни в дотеперішній економічній політиці СРСР. Бо ця зміна означала б не тільки відхід від засад радянської економічної політики понад тридцятилітньої давности; вона б знаменувала і перегляд основних теоретичних засад, що їх покладено в основу цієї політики.

А проте в історії СРСР уже був період, коли ця проблема — проблема зрівняння темпів зросту легкої і важкої промисловости вже ставилася на порядок денний і вже навіть почала здійснюватися. І це було не так давно, всього сім з половиною років тому, коли Маленков, тодішній голова ради міністрів СРСР, проголосив «круте піднесення» продукції товарів широкого споживання. 8 серпня 1953 р., на засіданні сесії верховної ради СРСР Маленков виступив з програмою значного збільшення продукції товарів широкого споживання, вніс великі зміни в діючу п'яту п'ятирічку. Він не виступав проти примату важкої індустрії, але ствердив, що СРСР уже має розбудовану модерну промисловість, тому легка промисловість і промисловість товарів споживання можуть розвиватися значно швидшими темпами, ніж дотепер. Знайшлись і економісти, що почали підводити ґрунт під новий курс економічної політики. В статті одного з них, І. Векуа, ми знаходимо твердження, які, як побачимо далі, мають значення і для сьогоднішньої зміни курсу економічної політики (якщо вона справді намічається). І. Векуа писав:

> «...без неухильного піднесення матеріяльного і культурного життьового рівня працюючих не можна забезпечити репродукцію кваліфікованої робітничої сили, себто неможливе освоєння передової техніки; без такого піднесення є немислимим зріст творчої ініціятиви працюючих, зріст продуктивности праці...» («Вопросы экономики», 1954, ч. 9).

Маленковський «нео-неп» проіснував недовго. Вже в січні 1955 р. в «Правді» з'явилася стаття тодішнього редактора газети Шепілова, в якій гостро підкреслювалася конечність додержання засади про переважні темпи розвитку важкої промисловости, бо важка промисловість — це »основа основ» економіки «побудованого соціялізму». З того часу, на протязі кількох років це означення важкої промисловости, як «основи основ соціялістичної економіки», завжди вживалося в усіх промовах та писаннях радянських політиків та економістів. А 8 лютого 1955 р. Маленков був примушений відмовитися від прем'єрства і відступити своє місце Булґанінові.

Щодо того, чому маленковський плян був знятий з порядку денного економічного життя СРСР, можна робити різні припущення. Очевидно, тут заважила і та розгра на верхах партії між самим Маленковим і виходячим нагору Хрущовим, яка тоді відбувалася. Плян Маленкова робив його творця популярним, а цього не хотів його суперник у партійній ієрархії. До того Хрущов, а разом з ним і партійний апарат боялися (і, може, не безпідставно), що курс на «лібералізм», що його визначив у внутрішній політиці Маленков і складовою частиною

якого було піднесення життьового рівня населення, може привести до послаблення партійної диктатури, а в дальшому і до ще небезпечніших наслідків. Можливо, що зменшенню ролі важкої індустрії спротивились і військові кола, бо таке зменшення тягло за собою і певні обмеження військової промисловости. Також треба мати на увазі, що в другій половині 1954 р. відбулася подорож до червоного Китаю радянської делеґації в складі Хрущова, Булґаніна і Мікояна, і ця делеґація взяла певні зобов'язання щодо уділення китайцям великих кредитів для індустріялізації країни. Ці кредити мали бути дані головним чином у вигляді засобів виробництва, себто продуктів важкої індустрії. Отже навантаження важкої індустрії збільшувалося.

Але головна причина в провалі маленковського крутого піднесення полягала в тому, що воно за даних економічних умов і не могло бути здійснене. Круте піднесення стосувалося в першу чергу тих галузей легкої і харчової промисловости, що базують свою продукцію на сільсько-господарській сировині. Тим часом сільське господарство було найвужчим місцем радянської економіки, і це виразно виявилося на вересневому (1953 р.) пленумі ЦК КПРС, що відбувся безпосередньо після маленковського проголошення. Та картина стану сільського господарства, що її подав на цьому пленумі Хрущов, була настільки непоказною, що перевищила навіть найсуворіші критичні оцінки радянського сільського господарства, які давали еміґраційна преса та еміґраційні дослідники. Плян освоєння цілинних земель у Сибіру та Казахстані (переважно) — це був плян шукання виходу з ситуації, що створилася. А здійснення цього пляну вимагало поширення продукції сільсько-господарських машин, що знову таки приводило до конечности не зменшення, а поширення продукції важкої індустрії.

*

Як же стоїть справа тепер, у 1961 році, з передумовами, необхідними для того, щоб піднести розвиток продукції товарів широкого споживання? Перш за все постає питання про ситуацію в радянському сільському господарстві.

В січні ц. р. відбувся пленум ЦК КПРС, присвячений сільськогосподарським справам. Не зважаючи на те, що результати 1960 року в сільському господарстві в цілому не були гірші, ніж у попередньому, 1959 році, цей пленум став властиво грізним актом обвинувачення в стосунку до радянського сільського господарства. Виступи всіх головних керівників радянських республік, в першу чергу виступ самого Хрущова, містили в собі стільки обвинувачень на адресу тих, хто несе відповідальність за стан продукції і заготівель сільськогосподарських продуктів, що загальний образ сільського господарства вийшов дуже нерадісним. На цьому пленумі як Полянський, голова ради міністрів РРФСР, так і Підгорний, перший секретар КП України,

ствердили, що як в одній, так і в другій республіці мали місце великі «перебої» в постачанні міському населенню м'ясних і молочних продуктів («Правда», 12. 1. 1961). І в повідомленні Центрального статистичного управління про підсумки виконання державного пляну розвитку народного господарства СРСР за 1960 рік також стверджується:

> «Хоч у порівнянні з 1953 роком продукція і закупівлі сільськогосподарських продуктів різко збільшилися, попит на м'ясо, молоко, масло і деякі інші споживчі товари задовольняється далеко не повністю» («Правда», 26. 1. 1961).

Не повністю задовольняються і потреби в зернових продуктах, не зважаючи на те, що заготівлі порівняно з 1953 роком зросли майже на один мільярд пудів.

Хрущов подав у своїй промові цифру 4 мільярди 200 млн пудів зерна, що, за розрахунками Держпляну, потрібна для повного задоволення всіх потреб держави в зерні. Тим часом у 1960 р. одержано по заготівлях усього 2 852 млн пудів, отже бракує до належної кількости коло 1 400 млн пудів. Коли ж брати пересічну по заготівлях за п'ятиріччя 1954-1958, при чому в це п'ятиріччя входить і найсприятливіший 1958 рік, в якому заготівлі осягнули 3 472 млн пудів, то не вистачає для покриття всіх потреб у зерні 1 мільярда 600 млн пудів. І саме цю кількість дало освоєння 41 млн гектарів цілинних земель. Таким чином для того, щоб повністю задовольнити потреби держави в зерні (очевидно, це включає не тільки потреби населення, насінневі і фуражні фонди, а також певну кількість зерна експортного і, можливо, резервного), сільському господарству треба буде освоїти не меншу кількість цілини, ніж та, що була освоєна за 1954-1956 роки. Отже екстенсивне поширення сільського господарства через оброблення нових земель, що коштувало величезної затрати матеріяльних засобів та величезного напруження енергії і пов'язане було з напівпримусовим переселенням у степи Казахстану та Алтайського краю кількох сотень тисяч молоді з европейських республік СРСР і в першу чергу з України, властиво не дало тих наслідків, що від нього сподівалися. Воно не вивело сільське господарство з того глухого кута, куди запровадила його радянська економічна політика.

Дві великі антиномії характерні для сучасного стану радянського сільського господарства. Перша полягає в тому, що, не зважаючи на далеко посунену механізацію сільсько-господарських робіт, у сільському господарстві затруднена надмірно велика кількість працюючих. Тоді як 10-15 млн сільсько-господарського населення США дають продукцію, якої не тільки вистачає для прогодування 180 млн населення США, але яка ще залишає значні експортні квоти, в СРСР ми маємо таке явище: з сільським господарством пов'язана більше, ніж третина населення (до 80 млн), проте постачання населенню країни і по тридцяти роках колективізації відбувається «з перебоями». А іноді під час жнив доводиться притягати до праці населення міст,

шкільну молодь, студентів, навіть робітників з фабрик і службовців з установ. Причини цієї антиномії, очевидно, в низькій продуктивності праці, в недостатньому використанні сільсько-господарських машин і в надмірно великому адміністраційному апараті в колгоспах та радгоспах.

Друга антиномія, що стосується продукції основних продуктів тваринництва, може бути проілюстрована в наступній таблиці:

Продукція основних продуктів тваринництва

Всі категорії господарств	1953	1958	1959
М'ясо і сало (в забійній вазі в млн тонн)	5,8	7,7	8,6
Молоко в млн тонн	36,5	58,7	62,0
Вовна в тис. тонн	235	322	350
Яйця в млрд штук	16,1	23,0	24,8
В тому числі продукція колгоспів і радгоспів			
М'ясо і сало в млн тонн	2,5	3,3	4,2
в %	43	43	49
Молоко в млн тонн	11,4	26,7	30,5
в %	31	45	49
Вовна в тис. тонн	196	250	275
в %	83	78	79
Яйця в млрд штук	2,4	3,3	4,3
в %	15	15	17

(Дані цієї таблиці взято з «Вестника статистики», 1960, ч. 1, стор. 95; відсотки вирахував автор).

Що каже ця таблиця? Вона каже про те, що лише в стосунку до вовни головним продуцентом, що дає 4/5 усієї продукції, є т. зв. усуспільнений сектор. У 1959 році половину продукції м'яса, сала, молока і більше, ніж 4/5 продукції яець давали господарства колгоспників з присадибних ділянок, а також інші індивідуальні господарства. І це дають господарства, в розпорядженні яких знаходиться не більше, ніж 4% всієї посівної площі.

Ці антиномії свідчать про те, що колгоспна система себе не виправдала. А поки вона існує, радянське сільське господарство не буде спроможне вийти з перманентної кризи і не буде в силі дати стільки продукції, яка уможливила б розвиток швидкими темпами легкої і харчової промисловости.

*

Інші фактори ще менше, ніж було в 1953 р., сприяють тому уповільненню темпів розвитку важкої індустрії, яке дозволило б радянській владі перекинути частину засобів у продукцію, що виробляє засоби споживання. Воєнне напруження не змаліло, а зросло, і це

не дозволяє Радянському Союзові послабити темпи розвитку військової промисловости. З 1954 р. СРСР розпочав економічну експансію в господарськи слабо розвинені країни Азії, Африки і почасти Латинської Америки, а ця експансія вимагає дальшого посиленого розвитку важкої індустрії. Бо об'єктом експорту як у ці країни, так і в Китай та країни европейських сателітів, є головним чином машини і різного роду устаткування. З другого ж боку, існують фактори, що настирливо вимагають від радянського керівництва піднесення життьового рівня населення. Ми вже не кажемо про те, що часи перших п'ятирічок, коли ще можна було вимагати від населення «ентузіязму» в надії на щасливе завтра, вже минули безповоротно. Радянське керівництво також не є в спромозі привернути часи сталінського терору, не зважаючи на те, що за останній час множаться ознаки того, що воно силкується «підтягнути» населення запровадженням суворих кар, аж до смертної включно, за різні господарські переступи. Але заіснували глибші економічні фактори, які вперто ставлять на порядок денний проблему піднесення життьового рівня населення.

Річ у тому, що від часів першої п'ятирічки розвиток індустріяльної бази СРСР ішов екстенсивним шляхом. Цей період екстенсивної індустріялізації — період трьох перших п'ятирічних плянів — стояв під знаком того величезного і, здавалося, невичерпного резервуару робітничої сили, яку більшовики мали можливість втягнути в процес індустріялізації країни. Ця сила була, поперше, мало кваліфікована або й зовсім некваліфікована, а, подруге, дешева. Нині цей резервуар дешевої та малокваліфікованої робочої сили вже вичерпався. Остаточно вичерпалося джерело робочої сили для промисловости у вигляді самостійного селянства, самостійного ремісництва, дрібних самостійних торгівців. Закінчився і перехід до промисловости частини колгоспного селянства. Як ми вже згадували вище, колгоспна система радше страждає на брак робочих рук, ніж на надмір їх. Мобілізація жіночої праці вже досягла максимальних меж. І, нарешті, на допливі нової робочої сили неминуче мало відбитися зменшення населення під час війни; саме тепер вступають у продукційний процес ті річники населення, що найбільше потерпіли від війни. Так само, в силу вже інших, політично-психологічних причин, комуністична диктатура не може організувати набір робочої сили, заарештовуючи мільйони громадян і посилаючи їх у концентраційні табори.

Дальший розвиток промисловости СРСР може продовжуватися лише інтенсивним шляхом, себто шляхом піднесення продуктивности праці. А це вимагає наявности кваліфікованого і добре оплачуваного робітника. Цей робітник мусить мати добре помешкання і мусить на зароблені гроші купити собі не тільки продукти споживання, не тільки примітивний одяг та взуття, але і ті предмети середнього комфорту, що тепер є власністю широких мас населення в усіх

високорозвинених промислових країнах. Існує тісна взаємозалежність між добробутом працівника і продуктивністю його праці, настільки тісна, що жодні позаекономічні засоби, засоби примусу і навіть терору, нічого вдіяти тут не зможуть. Це розуміють зрештою і сучасні більшовицькі керівники, це розуміє і сам Н. Хрущов, і він у своїх промовах щоразу підкреслює конечність звертати увагу на матеріяльну зацікавленість працюючих. Але піднесення матеріяльного добробуту радянського населення натикається, як ми бачили, на такі великі перешкоди, як різке відставання сільського господарства і як конечність продовжувати на теперішньому історичному етапі форсування розвитку важкої індустрії.

А, крім того, підвищений добробут населення з конечністю вимагає також широкої свободи споживчого вибору. Підвищений добробут веде до збільшення різноманітности в смаках, у способах задоволення потреб. За вищого добробуту споживач хоче бути паном продукції і диктувати напрямні для її розвитку, хоче вирішально впливати на все те, що виробляє предмети для заспокоєння його потреб. Ринковий механізм у країнах вільної економіки, свобода приватної ініціятиви і промислової та торговельної діяльности дають цю можливість у широкій мірі. Кероване з центру, плянове господарство на це неспроможне. І це ще одна перепона, що не дозволяє радянській владі здійснити новий курс в економічній політиці.

ІВАН МАЙСТРЕНКО: ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ КПРС

Наведена нижче стаття є розділ з невеликої праці «Сторінки з історії КПУ», яку автор зараз пише. Цей розділ належить до передреволюційної історії більшовицьких організацій України, коли велася дискусія по національному питанню між українськими марксистами і марксистами російськими (насамперед Леніном). Тому тут наведені заперечення Ленінової концепції національного питання саме з боку українських марксистів. Зрештою вони одні були тоді на Україні опонентами більшовиків в національному питанні. Для більшої ясности автор дещо розширив цей розділ із його праці.

*

Ставлення КПУ до всієї сукупности української проблематики можна з'ясувати тільки в світлі програми РСДРП(б) по національному питанню. Творцем цієї програми був Ленін.

Позицію більшовиків у національному питанні визначала теза — «самовизначення націй аж до відокремлення». Тобто визнання за поневоленими націями права на державну самостійність. Такої радикальної програми в національному питанні не висувала тоді ні одна російська партія (крім анархістів, які були ще радикальніші в цьому питанні) і навіть партії поневолених Росією націй. Не висувала такої програми щодо України і тодішня УСДРП. Вона обстоювала тільки національно-територіяльну автономію України.

Але Ленін застерігався, що соціял-демократія повинна підтримувати не всякий національно-визвольний рух, а тільки той, який сприяє робітничій боротьбі, іде з нею в ногу. Реакційні національно-визвольні рухи соціял-демократія не повинна підтримувати, казав Ленін.

Одночасно з тезою про «самовизначення націй аж до відокремлення» Ленін твердив, що світ переживає тенденцію до зближення, асиміляції й злиття націй і що ця тенденція є прогресивна. «Чим ближче демократичний устрій держави до цілковитої свободи відокремлення, — писав Ленін, — тим рідше і слабіше на практиці будуть прагнення відокремитись». Ленін вірив, що демократична, навіть буржуазна, Росія може забезпечити рівність націй. Тому він рекомендував, наприклад, польським робітникам підтримувати не відо-

кремлення Польщі від Росії, а «найтіснішого союз з російським пролетаріятом». Бо, мовляв, «тільки такий союз дасть ґарантію політичного і економічного визволення». «Те, що ми сказали про польське питання, — писав Ленін, — стосується і всякого іншого національного питання». А оскільки українські соціял-демократи обстоювали потребу існування окремої робітничої української партії, то Ленін з обуренням писав до українського соціял-демократичного журналу «Дзвін»: «Проповіддю відокремлення українських робітників у окрему соціял-демократичну організацію обурений глибоко».

Потребу збереження цілости багатонаціональної Росії Ленін обґрунтовував інтересами боротьби робітничої кляси за соціялізм. Він запевняв, що в малих державах робітництву важче боротися за свої інтереси, ніж у державах великих. Стверджуючи, що в багатонаціональній Австро-Угорській державі йде напружена боротьба національностей за цілковиту суверенність, Ленін приходив до висновку, що Австро-Угорщина приречена на розпад. Але в Росії такої напруженої національно-визвольної боротьби, як у Австрії, немає, і тому Росії, на думку Леніна, розпад не загрожує.

Під час першої світової війни, в 1916 році, Ленін довідався, що з 27 тисяч російських полонених у Австро-Угорщині за один рік полону виділилось в самостійницьку українську групу дві тисячі осіб, хоч полонених українців було значно більше. Ленін у захопленні писав з приводу цього до своєї партійної товаришки Арманд, що українці, значить, не хочуть виділятись у окрему націю і «звідси витікає, що а ось таки від „австрійського типу" розвитку доля Росію звільнить».

Взагалі Ленін підтримував національно-визвольні рухи не принципово, а тактично, в міру того, наскільки ті рухи не протирічать робітничому рухові.

Ленінова теорія національного питання зустріла заперечення з боку українських соціял-демократів, зокрема з боку їхнього теоретика Лева Юркевича. Останній писав, що теза Леніна про право націй на самовизначення аж до відокремлення суперечить його ж твердженню про прогресивність асиміляції й злиття націй, його обстоюванню цілости багатонаціональної Росії. Програма РСДРП, писав Юркевич (під псевдонімом Л. Рибалка), «яка полягає у визнанні „права на самовизначення націй" і в одночасному його запереченні, — дорівнює нулю».[1])

Л. Юркевич критикував «Тези» більшовицького «Сборника», де було сказано, що «чим ближче демократичний устрій держави до ціл-

[1]) Л. Рибалка. Русские социал-демократы и национальный вопрос. Женева, 1917. Усі дальші цитати з Юркевича взяті з цієї його праці. Автор статті дозволяє собі не вказувати джерел, звідки взяті цитати з Леніна, оскільки ті цитати є загальновідомі.

ковитої свободи відокремлення, тим рідше й слабіше буде на практиці прагнення відокремитися». З приводу цього Юркевич писав: «Дивна, чи не правда, свобода, від якої в міру її досягнення будуть відмовлятися поневолені нації!» Юркевич пише, що так само, як і більшовики, говорив у Державній думі російський буржуазний ліберал Родічев: «Дайте українцям школу, для того, щоб вони потім самі відмовилися від неї».

Л. Юркевич вважав утопійним твердження більшовиків, що буржуазно-демократична республіка в Росії забезпечила б поневоленим народам свободу відокремлення. Юркевич писав дослівно таке: «Смішно взагалі говорити про можливість „забезпечення" владою капіталістичної держави „прав на самовизначення націй". Кожна держава, навіть найдемократичніша, і особливо тепер, у вік імперіялізму, не тільки ніколи не погодиться дозволити поневоленим націям відокремитися, але завжди буде прагнути до нових територіяльних надбань, до нового поневолення націй. Капіталістичні уряди завжди ставилися до „права на самовизначення націй", як до зради батьківщини і карають винуватих смертною карою».

Революція 1917 року, як відомо, підтвердила в даному разі Юркевича і спростувала Леніна. Демократична Росія Керенського заперечувала поневоленим націям всякі права «самовизначуватись».

В справі вимоги Леніна, щоб українська соціял-демократія влилась в єдину РСДРП, Юркевич писав: «Ми проти того, щоб петроградський уряд і петроградський комітет (РСДРП) централізували в своїх руках, перший — усю політичну владу над російською імперією, другий — усю організаційну владу над російською соціял-демократією. Ми відстоюємо федералістичний принцип як в устрої Російської імперії, так і в організації російської соціял-демократії».

Інші українські марксистські критики більшовицької національної політики вказували на той факт, що не існувало ще в світі багатонаціональної держави, у якій усі нації були б рівноправні. Виняток — Швайцарія, але там немає об'єднуючої нації («старшого брата»). «Менший брат» при першій нагоді намагається відокремитися, як, наприклад, Норвегія від Швеції у 1905 році.

Українські критики більшовицької програми в національному питанні також вказували на помилковість твердження Леніна ніби малим націям краще існувати у більших державних комплексах, ніж самостійно. Це підтвердив досвід відділених від Росії Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви, Польщі, які після відокремлення розвивалися швидше, ніж в єдиній Росії, не тільки культурно-національно, але й економічно, і в яких робітництво добилося (між першою й другою світовими війнами) не менших прав, як і у великих европейських державах, а матеріяльним рівнем стояло подекуди навіть краще, бо малі держави не були переобтяжені озброєннями так, як держави великі.

Цікаво, що великий теоретик і діяч російського й світового анархізму М. Бакунін з приводу цього писав зовсім протилежне, ніж Ленін. У великих державах, писав Бакунін, «є вигода безсумнівна, тільки не для багатомільйонного пролетаріяту, а для привілейованої меншости... Вигода є для кількох тисяч поневолювачів, катів і визискувачів пролетаріяту. Для самого пролетаріяту, для чорноробочих мас чим обширніша держава, тим важчі ланцюги і тим тісніша тюрма».[2])

Зрештою самі більшовики, пишучи тепер про відокремлення Норвегії від Швеції, твердять в радянському «Енциклопедическом словаре» (1954), що «встановлення незалежности (Норвегії) сприяло економічному піднесенню» її. Але такі признання російські більшовики дають охоче усім поневоленим націям і колоніям, крім націй і колоній, поневолених Росією. Це саме пізніше, вже в 1918 році, ствердив український більшовик В. Затонський, іронічно переказуючи міркування більшовиків про самовизначення України: «Ну що ж, самовизначуйся аж до відокремлення (щоб тобі ні дна ні покришки), але тільки навіщо ж тут, безпремінно у моїй партійній вотчині. Ну, хай же буде собі навіть самостійна Україна (якщо вже не можна без цього) десь в Австралії»...[3])

Українські марксистські критики Ленінової теорії національного питання вказували також на помилковість його тези про існування якихось реакційних національно-визвольних рухів, які пролетаріят не повинен підтримувати. Критики Леніна казали, що національно-визвольний рух може бути очолений реакційним проводом, але саме бажання народу національно визволитися, стати рівним з іншими народами не може бути реакційним.

Далі критики Леніна вказували на необґрунтованість його теорії про неминучу асиміляцію й злиття націй за соціялізму. В даному випадкові, казали критики, Ленін неправильно зрозумів Маркса. Маркс дійсно говорив про тенденцію націй до зближення і злиття, але націй в розумінні територіяльно-державному, а не націй в розумінні етнічно-мовному. Говорячи про добу первісного нагромадження капіталу, Маркс у «Капіталі» писав: «Нація багатіє, а народ бідніє». Ясно, що Маркс вживає тут слово «нація» в розумінні державно-територіяльного комплексу, а не як етнічно-мовне явище. Як державно-територіяльні комплекси нації дійсно мають тенденцію до зближення й об'єднання (наприклад, прагнення в наш час европейських націй до створення загальноевропейської федерації), але в тій тенденції немає ніяких ознак етнічно-мовного злиття. Не можна назва-

---

[2]) М. Бакунин. Государственность и анархия. Петербург-Москва, 1922, стор. 87.

[3]) Журнал «Коммунист», орган КПУ, Москва, 1918.

ти в Європі ні одної нації з виробленою літературною мовою, яка б у наслідок цивілізаційного процесу прагнула творити з іншою нацією одну спільну мову. В історичній перспективі французька, німецька й інші нації можуть об'єднатися («злитися») в господарському і навіть державному відношенні, але навіть комуністи французькі чи німецькі не уявляють собі, що при тому об'єднанні націй зіллються також етнічні групи — французи і німці, і мови — французька й німецька. Теза більшовицької партії про неминучість асиміляції й злиття націй і мов стала для неї ідеєю фікс тому, що цією тезою можна якось виправдати прагнення КПРС будь-що злити усі народи СРСР в єдиній російській нації.

Теза Леніна про дві тенденції в розвиткові сучасних націй: до протиставлення й до злиття має сенс, коли розуміти націю саме як господарсько-державний комплекс. Нації ж, як мовно-етнічні масиви, мають тільки одну тенденцію — до плекання своєї окремішности. Якщо тут і існують якісь тенденції до злиття, то тільки через насильство пануючої нації над поневоленою, тобто не злиття різних, а поглинення сильнішими слабших — імперіялізм.

Абсолютистсько-насильницьку асиміляцію в царській Росії Ленін сприйняв як найновіший закон капіталізму. Він писав, що асиміляція російських і українських робітників у Донбасі (на базі русифікації українців) є явище прогресивне, і протиставляв це «прогресивне» явище розпадові Австро-Угорщини, як явищу регресивному. В дійсності «австрійський тип» розвитку, а не російський був найновішим законом капіталізму. Російський тип розвитку Австро-Угорщина переживала теж до революції 1848 року, до заведення в Австро-Угорщині конституційного режиму. До 1848 року в Австро-Угорщині здійснювалась теж асиміляція абсолютистсько-февдального типу (бюрократичне онімеччення міст). Революція 1848 року влила демократичної крови в австрійський розвиток. Почалося національне відродження поневолених націй, припинилася асиміляція, прийшов розпад імперії.

Доля не врятувала Росію від «австрійського типу» розвитку, як того хотів Ленін. Уже про дореволюційні часи український більшовик В. Шахрай, перечачи Ленінові, писав: «... процес асиміляції менш розвинених (порівнюючи) українських мас російськими не зайшов так далеко, щоб можна було говорити про перемелювання націй. Бо ця „асиміляція" лише на початку вела до денаціоналізації, потім же вона стала в допомозі прокинення національної свідомости. А тому про „асиміляцію" тут можна говорити лише в лапках».[4])

---

[4]) С. Мазлах і В. Шахрай. До хвилі (Що діється на Україні й з Україною). Саратов, 1919, стор. 95 (у рукописі).

Після революції 1917 року припинилася в Російській імперії абсолютистська асиміляція, на базі буржуазної демократії почалося бурхливе відродження поневолених націй, яке вивершилося розпадом імперії. Досвід революції 1917 року підтвердив, що не модерна буржуазна демократія русифікувала Україну, а віджилий абсолютизм, і, значить, ця русифікація й асиміляція були не останнім словом історичного розвитку, а його пережитком.

Теорію про мовно-етнічне злиття націй підказала більшовикам відстала дійсність царської Росії. Росія не знала демократії. Суспільний розвиток був скутий абсолютизмом, який і провадив асиміляцію. Кінець абсолютизму покінчив і з русифікацією та асиміляцією. Теорія злиття націй і мов була спростована революцією 1917 року.

Теперішня русифікація й асиміляція, проваджувана ЦК КПРС, іде проти природного закону розвитку націй. Вона дорого обходиться навіть народному господарству СРСР, але вона потрібна абсолютистському режимові ЦК КПРС для здійснення його великодержавних націоналістично-російських цілей.

До всіх Передплатників

ЕНЦИКЛОПЕДІЇ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Чергові, незалежні від в-ва технічні труднощі спричинили тримісячне запізнення появи 15 зошита ЕУ/2. Ми заповіли його появу на квітень, тим часом маємо змогу розсилати його щойно в кінці червня ц. р.

Підготовляємо оправу і розсилку третього тому ЕУ/2 і у зв'язку з цим звертаємося до всіх передплатників, які за останні три роки змінили місце свого замешкання, щоб негайно повідомили нас про зміну адреси, якщо цього вони дотепер не мали змоги зробити.

Третій том ЕУ/2 висилаємо, як завжди, рекомендованою поштою. Розсилка, при нашім надміру скромнім адм. апараті, забере кілька місяців часу.

Тим часом праці над появою чергових зошитів інтенсивно продовжуються. Всіх, що залягають з передплатою, прохаємо її вирівняти.

Повідомляємо, що наклад першої, загальної частини ЕНЦИКЛОПЕДІЇ УКРАЇНОЗНАВСТВА повністю вичерпаний.

Просимо вибачення за неможливість дотримати реченця й дякуємо сердечно за прихильність до нашого почину.

В-во ЕНЦИКЛОПЕДІЇ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Адреса: Verlag «MOLODE ZYTTIA»
München 13
Hohenzollern Straße 100

ВСЕВОЛОД ГОЛУБНИЧИЙ:

ПРО СОЦІЯЛІСТИЧНІ ТЕОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМИ

I

В нашій літературі на тему становища до національної проблеми з боку марксизму, соціялізму та більшовизму досі ще не було такої поважної і систематичної розвідки, як та, що написав проф. Панас Феденко. *) Навіть в УРСР, як би там вони не перекручували цю тематику, вже ось років з тридцять не з'являлося про це жодної книжки. А сумно, бо ця проблематика вельми актуальна.

Праця П. Феденка складається з двох розділів: «Марксистські теорії національного питання» і «Більшовицькі теорії національного питання до жовтневого перевороту 1917 року». Крім того, в кожному розділі є по п'ять підрозділів, кожен з яких насвітлює окрему тему. Книжка дещо нагадує формою збірник довідкового матеріялу про становище окремих керівників соціялістичного руху до окремих аспектів і цілости національної проблеми. Матеріял удокументований доречними цитатами з першоджерел. Коментарі, пояснення й критичні зауваги — дуже стислі, не зайві.

Першим у книжці йде виклад поглядів Маркса та Енґельса. П. Феденко вказує на їх історичну еволюцію та зміни під впливом подій перед революцією 1848 року, під час її і після неї, окремо зупиняється на висвітленні становища Маркса до «неісторичних націй», слов'ян, до Польщі, Росії та Австро-Угорщини, а також шкіцує Марксів інтернаціоналізм та тактику в національному питанні на терені І Інтернаціоналу. Загальний висновок П. Феденка про Маркса та Енґельса той, що їх погляди на національне питання не були систематичними: «Уривки думок, що часто стоять у суперечності між собою, розкидані в різних журнальних статтях, промовах і в приватних листах, писані нашвидку, лишають читачеві право різним способом толкувати їх принагідні суди й вироки».

Далі йде резюме теорій Карла Каутського. Він був першим, що вклав погляди Маркса та Енґельса на національну проблему в ло-

*) Панас Феденко: Марксистські і большевицькі теорії національного питання. Мюнхен, Інститут для вивчення СРСР, 1960, 78 стор. (Досліди і матеріяли. Серія І, ч. 61).

гічну доктрину, зробивши її складовою частиною загальної теорії історичного матеріялізму. Він дав ортодоксальну економічну інтерпретацію походженню націй з капіталізму та буржуазії і зробив з цього логічну екстраполяцію в майбутнє, твердячи, що при соціялізмі наступить загальна асиміляція, злиття всіх мов і культур. Від Кавтського навчилися цієї механістичної доктрини всі інші соціялісти, зокрема більшовики. Щойно після 1917 р. в Кавтського настала деяка еволюція в поглядах: він став більше цінити вагу таких факторів, як загальна освіта національними мовами, почав сумніватися, чи справді світ іде до великодержавности, і т. д.

Далі П. Феденко виклав національне питання у творах «австромарксистів» — Карла Реннера та Отто Бауера, які українським читачам є найменше відомі. Ці теоретики створили ориґінальну в соціялістичному русі концепцію національного питання, значно відійшовши від Маркса й Кавтського. Вони здефініювали націю як культурно-психологічний феномен, відкинули теорію про злиття націй (виходячи з факту, що навіть «неісторичні нації» Австро-Угорщини не виявили ніяких тенденцій до асиміляції) і висунули тезу, що при соціялізмі нації, навпаки, будуть розмежовуватись, а не заникати. Згідно з такими поглядами на націю, «австро-марксисти» обстоювали творення соціялістичних партій національних, а не мішаних, а практичну розв'язку національної проблеми пропонували у формі демократичної федерації народів з культурною і навіть персональною автономією. Ця остання була їх найцікавішою пропозицією. Там, де перемішання національностей не дає змоги провести адміністративне розмежування, «австро-марксисти» запропонували створити для національних меншостей екстериторіяльні добровільні національні союзи у формі корпорацій. До них могли б належати члени даної національности, де б вони не проживали. В національних справах ці союзи мали б необмежені права, їм мали б підлягати школи, преса, театри, наукові установи даної національности тощо, і федеральний уряд у ці справи не мав би втручатися. Під усіма іншими поглядами громадяни федерації мали б бути рівними і жити спільно в одній державі. Як відомо, ці теорії «австро-марксистів» зробили значний вплив на демократичних соціялістів і навіть трохи на російських меншовиків, на протилежність до більшовиків, а закон Української Центральної Ради від 8 січня 1918 р. запровадив персональну автономію у формі національних союзів для меншин України. (Недавно Б. Левицький слушно підніс у нью-йоркській «Вільній Україні» пропозицію вимагати, щоб для українців у РРФСР та Казахстані було запроваджено такого роду персональну автономію, як практичну розв'язку їх сучасної проблеми). Подібну, хоч і виниклу стихійно, а не з законодавства, персональну автономію мають українці у США, Канаді і фактично в усіх інших демократичних країнах, де вони об'єднані в національні союзи, що мають під своєю управою школи, пресу і т. д.

Потім у книжці П. Феденка йде надто короткий підрозділ про погляди Юліяна Бачинського, українського марксиста-самостійника, що перший виступив ще в 1895 р. за державну незалежність України. Складається враження, що погляди Бачинського на національне питання були проміжними між кавтськіянським економізмом і культурницьким «австро-марксизмом», з значною дозою свого власного національного волюнтаризму. Бачинського треба б дослідити уважніше. Кінцевим у розділі про марксизм іде виклад поглядів Рози Люксембург у польській справі. Тому що Польща в той час належала до великоросійського ринку, Р. Люксембург не бачила ніякого «наукового обґрунтування» (тобто... економічного сенсу!) для її самостійности. Виходячи з цього, вона заперечувала поважність національного питання взагалі. Отже люксембургіянство можна розглядати як доведення кавтськіянства до остаточного абсурду.

Друга половина книжки П. Феденка присвячена більшовизмові, головно Ленінові. Починається вона підрозділом про спір Леніна з «Бундом» і УСДРП за принципи організації партії. Ленін обстоював суворий централізм і неподільність партії, а евреї та українці вимагали федеративного принципу, автономії національних партій та децентралізації влади ЦК РСДРП. Кінчилося це, як відомо, розколом. У цьому підрозділі автор наводить зокрема цінне свідчення про використання Леніном українського робітника Оксента Лоли в боротьбі проти українських соціял-демократів. Лола потім від більшовиків відійшов і жалівся особисто Феденкові, що вони його одурили.

В наступному підрозділі викладається еволюція поглядів і тактики Леніна після розколу РСДРП і до 1913 року. За цей час Ленін покинув гасло «самовизначення тільки пролетаріяту» і погодився на гасло «автономії» націй у централізованій державі. Велику ролю в зіпхненні Леніна на цю трохи прогресивнішу позицію відограв український соціял-демократ Лев Юркевич-Рибалка. Автор наводить тут цінні матеріяли з невідомої брошури Юркевича проти Леніна. (Цю брошуру, до речі, нам слід було б перевидати в серії документів української політичної думки, бо вона, очевидно, така ж важлива й цікава, як і подібно невідома брошура «До хвилі» В. Шахрая).

Далі в книжці наводяться матеріяли про Ленінові та Сталінові погляди між 1913 і 1917 рр., зокрема на націю, як таку, на національну мову та культуру, про становище більшовиків до націоналізму, воєнного патріотизму, про їх спробу розрізняти націоналізми націй поневолених і поневолюючих, про їх теорію клясової структури національних культур тощо. Робота П. Феденка кінчається на теоріях до 1917 р., і тому в ній немає дальшої проблематики: переходу Леніна від автономізму до федералізму, переходу Сталіна до виправдання та використання російського шовінізму і т. д., як немає і новітніх теорій націонал-комуністів про «свій власний шлях до соціялізму» та про «поліцентризм» соціялістичного блоку.

Книжку П. Феденка не можна переоцінити, бо її навіть немає з чим порівнювати в літературі українською мовою. Проте для того, хто хотів би з користю прочитати цю студію, варто вказати і на деякі її важливіші недоліки.

II

Найслабше розробленим у ній є перший підрозділ — про Маркса й Енґельса. Недостатньо тут викладені погляди Маркса та Енґельса на Росію, їх різке принципове засудження загарбництва Москви супроти сусідніх народів, у т. ч. й українського. *) Не висвітлено й Марксову аналізу причин особливої реакційности російського імперіялізму. Про погляди Маркса й Енґельса на Україну та українців не сказано нічого, окрім того, що в 1849 р. вони вважали українців «неісторичною нацією», приреченою на зникнення. Слід мати на увазі, що пізніше, в 1855 р., в статті «Німеччина і панславізм» Енґельс писав про «малоросіян» уже дещо інше: «З поширенням серед них цивілізації потреба їхньої національно-історичної діяльности ставатиме помітнішою». Під цивілізацією, ясно, тут розуміються економічний розвиток, індустріялізація, вихід із сільської ізоляції. Таке щодо українців мало хто передбачав в Европі в той час. А крім того, Енґельс не раз вказував у своїх статтях, що «малоросіяни» — це окрема нація, відмінна від росіян і поляків, зокрема підкреслював, що вони мають свою окрему мову, культуру та економічний лад (відсутність «общини») і що вони були загарбані сусідами насильно.**)

Не цілком правильним є твердження П. Феденка, що Польща завжди була «улюбленою нацією» Маркса та Енґельса і що вони змінили під кінець свою підтримку реставрації історичних кордонів Польщі тільки тактично. Приватне листування між Марксом і Енґельсом це заперечує: в ньому під кінець знати велике розчарування поляками, і оцінки для поляків дуже неприємні. А про одну з причин, чому Маркс і Енґельс перестали підтримувати історичні кордони Польщі, читаємо в Енґельса таке: «Коли люди говорять, що, вимагаючи реставрації Польщі, треба покликатися на принцип національностей, то вони лише доводять, що нічого не знають про те, про що говорять; реставрація Польщі означала б відбудову держави, складеної щонайменше з чотирьох національностей!» І він тут перелічує та описує поляків, українців, литовців та білорусів.

З другого боку, не легко погодитись і з інтерпретацією П. Феденка, що твердження «Комуністичного маніфесту», що робітники не

*) Див. переклади трьох статтей Маркса та Енґельса про це українською мовою у «Впереді», ч. 7-8 (27-28), 1952.

**) Див. В. Голуб, «Енґельс про Україну й українців», «Вперед», ч. 5 (78), 1957.

мають батьківщини», є «відлученим від цілого ходу думок цього памфлету», а що в майбутньому, на думку Маркса, пролетаріят стане «національним», «утвердить сам себе як націю». Радше здається, що пролетаріят не має у Маркса батьківщини тому, що й буржуазія її не має, капіталізм бо стає інтернаціональним, світовим, космополітичним. Отже тут є логіка, а не випадкова фраза. А утвердження пролетаріяту «як нації» після революції, мабуть, слід розуміти в англосакському сенсі синонімности нації й держави: тобто, взявши владу, пролетаріят утверджує себе як державу. Це може не мати нічого спільного з етнічною концепцією нації. В часи «Комуністичного маніфесту» етнічне поняття нації ще не було виробленим, а Марксові воно було тим більше далеким. Слід пам'ятати, що Маркс сам не мав батьківщини. Він весь час жив на еміґрації — в Парижі, Лондоні, Брюсселі, обертався головно серед таких же, як він сам, експатріянтів та еміґрантів-заробітчан (добру половину членів І Інтернаціоналу становили еміґранти). Маркс мав зовсім мало зносин з інтелігенцією, науковими та культурними колами країн свого замешкання, жив, як багато з нас, в «еміґраційному ґетто». Все це мало поважний вплив на його теорії і погляди на національне питання.

Ленін насвітлений у книжці П. Феденка як повний суперечностей, але хитрий тактик. Переконливих доказів та ілюстрацій до цього наведено в книжці багато, але самого такого висновку, як на мене, замало. Варто було уточнити м е т у Ленінової тактики, і тоді його позиція в національному питанні не виглядала б аж такою суперечливою. Більшовики звичайно пояснюють, що метою Ленінової тактики було підпорядкувати національне питання цілям соціялістичної революції, запрягти його, так би мовити, до воза радянської влади. Але, коли порівняти Ленінову тактику в національному питанні з його тактикою, наприклад, у питаннях селянському, профспілковому чи середпартійної боротьби, то відразу виявиться, що справжня її мета була більш суб'єктивною: йому йшлося насамперед про владу, свою особисту владу. Той факт, що він проголосив безземельних селян пролетаріятом, а з цього зробив висновок, що Росія готова до пролетарської революції, можна пояснити тільки його особистою засліпленістю. Він не хотів бачити, що ті селяни хотіли стати власниками, а не боротися за соціялізм. Коли ж під час революції це вже стало надто очевидним, Ленін пішов і на те, щоб відібрати в есерів земельну програму і перетворити сільський пролетаріят на власників, аби тільки здобути його підтримку для своєї влади. Підпорядкування профспілок державі і розгром «Робітничої опозиції» в партії в 1921 р. теж виглядають не тактикою в інтересах робітництва та соціялізму, а тільки заходами в інтересах Ленінової влади. Взагалі мені здається, що майбутні історики, проаналізувавши всю ідеологічну шкаралупу, знайдуть, що Ленін був лише другим з черги світовим геніем науки про захоплення та утримання влади — другим Макіявеллі. А коли дивитися з цього штандпункту і на Ленінову

тактику в національному питанні, то стає яснішим і те, чому він один з-поміж усіх російських політиків спромігся не бути російським шовіністом, зміг дивитися на «гордість великоросів» як на предмет і на словах обіцяв «націоналам» усе, «вплоть до отделенія». Він бо був розумнішим за всіх тодішніх політиків, а не обертався «в зачарованому колі діялектики», як це вийшло у П. Феденка.

Поза цими небагатьма недоліками праця П. Феденка добра, і її варто рекомендувати кожному, хто хоче навчитися у такій складній проблемі, як національне питання. Матеріял, зібраний і систематизований П. Феденком, навівае багато думок і висновків.

Хронологічний виклад соціялістичних теорій національної проблеми чітко виявляе процес і напрям їх історичного розвитку. У Маркса, Енґельса і Кавтського зауважуємо методологію та мету студіювання національного питання значно інші, ніж у всіх пізніших теоретиків. Маркс, Енґельс і Кавтський підходили до національного питання більше як науковці, ніж як політики. Вони не пропонували ніякої програми розв'язки національної проблеми, що виходила б з їх власних бажань чи інтересів, а лише намагалися збагнути та пояснити об'ективні закономірності, причини і наслідки. Вони теоретизували про те, як національне питання розв'яжеться, а не про те, як його треба розв'язати. Майбутнє злиття націй ввижалося їм не як мета, а як закон, як неминучість, що прийде сама собою. Ця теорія була в них логічною дедукцією з спостережень і припущень, екстраполяцією можливости розвитку економіки й суспільства. Що вони помилились у своїх передбаченнях, це інша справа. В оцінці ваги, значення й природи національного питання помилилися всі старі соціялісти без вийнятку. Тут важливо відзначити лише те, що ортодоксальні марксисти помилилися як науковці, а не як політики. Науковці часто помиляються, тільки помилки їх, так би мовити, ненавмисні, не дурні, а раціональні в межах людського розуму. В часи Маркса все національне питання справді зводилося приблизно до того, як він його бачив і описував. Тоді, в середині XIX стол. воно ледве чи й було іншим. Але відтоді час і обставини змінились, а Маркс цих змін не передбачив.

Інакше стоїть справа з теорією національного питання у більшовицьких теоретиків. Науковий соціялізм скінчився на Кавтському. Все після нього була вже чиста політика й волюнтаризм. Марксові прогнози про злиття націй більшовики перетворили на програму, на ціль своєї політики. Коли Маркс казав, що при соціялізмі нації зіллються, то Ленін сказав, що для соціялізму потрібно, щоб вони вже зливалися. Якби, мовляв, РРФСР не завоювала УНР, то московський пролетаріят помер би з голоду і т. д. (так ніби Україна не могла б продати Росії хліба!). Сталін же пішов на практиці ще далі: щоб зілляти нації, він їх винищував, вистрілював, виморював голодом, виселяв з їх територій, і все це, мовляв, було потрібне для соціялізму.

Слід сказати, що в кінцевому рахунку і «австро-марксизм» був не науковим соціялізмом, а телеологічним і політичним. Якими б чесними й людяними демократами не були Реннер і Бауер, проте факт залишається фактом, що їхньою кінцевою, суб'єктивною метою було збереження єдиної й неподільної Австро-Угорщини, а не повна розв'язка національної проблеми. Подібно російські меншовики обстоюють федеративну Росію і т. д., а французькі соціялісти, як і комуністи, є проти усамостійнення Альжіру. За все це хід історії їх бив і б'є, нічого з їх заінтересованих пропозицій не виходить і не вийде.

Правда, неслушно було б сказати, що у Маркса й Енґельса був тільки науковий, незаінтересований підхід до національного питання. Чиста наука не існує, політика проникає все. В кожній теорії буває тільки більше або менше науки і політики. Коли Маркс писав, що І Інтернаціонал підтримує боротьбу Ірляндії за самостійність «для того, щоб прискорити соціялістичну революцію в Англії», то це можна розуміти тільки як тактичну, а не принципову підтримку. Ленін так це й зрозумів і поширив цей погляд на все національне питання. Але, коли Енґельс — правда, таки пізно, бо аж 12 вересня 1882 р., і то в приватному листі до Кавтського, — писав, що після перемоги в метрополіях пролетаріят повинен привести всі колонії «якнайшвидше до самостійности», то це вже був принцип, а не тактика, бо далі він каже: «Одна річ цілком певна: насильством переможний пролетаріят не зможе ощасливити жодного чужого народу, не похоронивши при тому й свою власну перемогу». Ленін же зробив навпаки. Він повів російські колонії не до самостійности, а назад, від самостійности в російське ярмо.

III

Чому соціялісти у своїй більшості помилилися в оцінці національного питання і стосовних передбаченнях? На це ще ніхто не дав вичерпної відповіді, але книжка П. Феденка вже дає частковий матеріял для такої відповіді. Насамперед, сьогодні вже ясно, що самого явища нації класики соціялізму до кінця не зрозуміли. Це видно найяскравіше з того, що всі вони без вийнятку помилилися в оцінці єврейської нації. Всі — і Маркс, і Кавтський, і Бауер, і Ленін — одноголосно твердили, що євреї не є нацією і що вони приречені на асиміляцію. Раз такого в дійсності не сталося, не зважаючи на справді вийняткове становище євреїв у світі, значить соціялісти дефініювали поняття нації неправильно, завузько.

Соціялізм виріс із соціяльного питання, яке в XIX стол. було, безперечно, гострішим, ніж питання національне. Методологічно соціяльне питання було аналітичним: треба було досліджувати класовий поділ суспільства, вплив економічного фактору, фактору власности і т. д. Національне ж питання, навпаки, виявилося методологіч-

но синтетичним. У ньому відбивається все суспільство, а не частина його, його детермінує цілий комплекс різних факторів, а не один тільки фактор економічний. От чому національне питання виявилося дуже складним і соціялістичним науковцям XIX стол. недостатньо ясним.

У зв'язку з цим відзначенням різниці між аналізою і синтезою в методології варто згадати й те, що, народившися серед великих розміром, високорозвинутих і соціяльно споляризованих націй Західньої Европи, клясичний соціялізм, не зважаючи на те, що його моделем був колективізм, не зміг чомусь піднестися від аналізи до синтези і подивитися на націю не тільки як на суспільство роз'єднаних кляс, але й як на колектив, що тримається купи. Під час першої світової війни соціялісти, правда, почали саме так дивитися на свої нації; але це була в них не нова теорія, а лише вияв патріотизму. До рівня теорії починає підноситися погляд на націю як на колектив щойно у малих націй нашого часу, і то лише там, де основними соціяльними поневолювачами були чужинці-імперіялісти. Сьогодні такі націоналісти, як Нассер, Сукарно чи Нкрума, дивляться на свої нації як на колектив і націоналізують власність капіталістів, будують державну індустрію і плянове господарство в ім'я національних, а не клясових, пролетарських інтересів. Таким чином, у малих розміром, «безбуржуазних» колоніяльних націй націоналізм і соціялізм злилися в новій синтезі. Що з цього вийде, ще не ясно, але такий новий факт є, хоч марксизм його й не передбачав.

Маркс зробив висновок про закономірність злиття націй лише на підставі того, що, мовляв, існування націй — економічно невиправдане й непотрібне, кордони перешкоджають рухові товарів і тому мусять упасти, а з розширенням ринків і з розвитком засобів комунікації населення, мови й культури будуть перемішуватись і т. д. Якщо брати річ абстрактно і мислити категоріями тисячоліть, все це, може, виглядає логічним. Але для пояснення конкретних явищ у житті націй в конкретніших, ніж уявні, відтинках часу всього цього було і є замало. Наприклад, у наш час створюється об'єднаний европейський ринок. Митні кордони, що перешкоджали рухові товарів, справді падають. Але виявляється, що падають вони в національних інтересах Німеччини, Франції, Італії і т. д. Нації ніяк не стали на перешкоді цьому; навпаки, вони сіли за спільний стіл і договорилися до спільного інтересу. Очевидно, могла б і УНР договоритися з РРФСР у 1918 р. або й сьогодні (якби Україна й Росія жили окремо) про взаємно вигідну торгівлю, і кордони зовсім цьому не перешкоджали б. Правда, коли є кордон, тоді є і взаємно вигідна торгівля, а коли кордону нема, тоді є експлуатація, грабунок, що для одного з двох є вигіднішим; але тоді ж і виникає національне питання.

Вивчення історії показує, що в минулому ще не було жодного випадку, щоб народи зникали і зливалися в наслідок торговельних і інших, але мирних зносин між собою. Бували зникнення народів

лише в наслідок завоювань і іншого насильства. В новітні часи теж ніде ніяке зникнення націй не відбувається, найклясичнішим доказом чого є Швайцарія. Якщо після митних упадуть в Европі і політичні кордони і створяться Сполучені Штати Европи, то це буде Швайцарія, тільки більшого розміру, а не злиття націй. Там, де немає насильства нації над нацією (як у Швайцарії), мовно-культурна асиміляція і перемішання через подружжя та переселення виявляються кількісно значно меншими, ніж природний приріст неасимільованого, корінного масиву націй. Цього статистично встановленого факту Маркс, ясно, не знав, бо він і не був відомим у його час. Але й теоретично можна встановити закономірність, що без насильства злиття націй може мати місце лише тоді, коли темп приросту неасимільованого населення буде постійно меншим, ніж темп приросту мішаних подруж та темп міґрації населення, а такого ще ніколи не бувало (за винятком, і то лише частковим, у євреїв та деяких дрібних племен) і ледве чи може бути — бо чому воно мало б так бути?

Теорія про злиття мов теж виявляється здебільшого механістичним нонсенсом. Існує природна з м і н а мов, але це ж інша справа, це ж не злиття. Навіть як слід ще не доведено, що й явище діялектів зникає назавжди, бо в межичасі, здається, виникають нові, інші діялекти. Вважалося, що злиття мов є необхідною передумовою для технічного проґресу в майбутньому, адже треба, щоб люди розуміли одне одного. Тепер же виявляється, що, навпаки, технічний проґрес стає на перешкоді злиттю мов. Уже винайдене і починається виробництво машин-автоматів, що блискавично перекладають з однієї мови на іншу, покищо, правда, тільки на письмі, а не звуком. Але розвиток цих машин, без сумніву, буде продовжуватися, і їх виробництво, мабуть, виявиться швидшим, легшим і дешевшим, ніж навіть навчання чужих мов у школах. Отже, в перспективі злиття мов таки ніяк не видно!

Взагалі в усьому комплексі проявів життя національних спільнот досі відбувався безконечний перехід однієї якости в іншу, а не механістичне їх сумування і перетворення в щось кінцеве, остаточне, єдине. Процес розвитку досі був наскрізь діялектичним: було не тільки злиття, а й одночасний поділ, не лише об'єднання, а й відокремлення, не тільки відмирання старого, а й народжування нового, і нема ніяких підстав думати, що якимсь чудом все це колись скінчиться в якомусь монізмі.

Після смерти Маркса настало в суспільстві багато якісних змін, що ускладнили національне питання і піднесли його на ступінь актуальности, рівний, а подекуди й гостріший за питання соціяльне. У XX стол. настала детально не передбачена Марксом широка й глибока демократизація суспільства. Після 1880 р. масово поширилося по світу шкільництво рідною мовою, серед населення розповсюдилася письменність, розвинулися преса, радіо, кіно, населення здо-

було рівне право голосу у виборах, прискорився масовий перехід з села до міста і взагалі розвинулася та цивілізація, про яку Енґельс говорив у зв'язку з українцями. Письменний виходень з простого народу, навчений грамоти рідною мовою, набув почуття людської гідности й самопошани. Національна культура та історія стали надбанням широких народніх мас, а не тільки упривілейованих кляс, як у часи Маркса. Наслідок цього, правда, вийшов не завжди ідеальний, бо загальна освіта має ще й досі низька, люди ще абсолютизують у своїй уяві культурні та історичні вартості і не в стані бачити їх релятивність через порівняння з іншими. Щойно освіченим масам своя власна історія та культура видається вершком вартостей і досягнень. У мас панівних націй з цього освіченого примітивізму народжується шовінізм, презирство до чужих, а особливо до підвладних їм народів. Такою є тепер та «гордість великоросів», про яку писав Ленін. З неї походить дискримінація і гноблення національних меншин та колоніяльних народів. У поневолених націй також бувають прояви примітивного шовінізму, хоч загалом шкільна освіта, преса тощо породжують у них радше стремління до рівности, гідність, впевненість і волю до спротиву поневолювачам. На наших очах, протягом останніх десяти років прокинулася Африка. А це сталося тому, що в повоєнний період там виросло покоління освіченої молоді і сьогодні всі діти вчаться бодай у чотирикласних школах.

Нічого такого за часів класичного соціялізму не було і не передбачалося. Припускалося, що шкільництво розвинеться лише після перемоги соціялізму. Так само за останні 70-100 років зріст життєвого стандарту серед більшости населення передових країн дещо зменшив соціяльні антагонізми. Більшість людей почала жити «не хлібом єдиним», стала цінити нові, загальносуспільні та загальнолюдські, отже — національні вартості. Настала поважна зміна і в інтелектуальній атмосфері. Романтизм і утопізм відійшли, настав перехід до реалізму, практицизму і наукового світогляду. Це супроводилося перенесенням цілей з майбутнього в сучасне, і люди почали вимагати кращого життя і здійснювати його вже тепер. Народні маси в чималій мірі перестали бути заляканими й пригнобленими, покірними своїй долі і стали розуміти, що вони самі мають право і здатні організувати своє життя у своїх спільних інтересах.

Весь цей процес демократизації суспільства мав величезний, вирішальний вплив на національне питання і національну свідомість. Перетворивши ж марксизм із науки в телеологію, соціялісти й комуністи XX стол. не знайшли потрібним по-науковому переоцінити дійсність і розвинути нову теорію відповідно до неї. Керуючися власними цілями, власними політичними інтересами, вони самі стали чи не наймаркантнішим прикладом і доказом помилковости своїх ненаукових теорій національного питання. Вони не зауважили і не усвідомили того, як і коли вони самі стали поводитися не як соціялісти

та інтернаціоналісти, а як крайні націоналісти та шовіністи супроти тих націй, яким вони всякими засобами відмовляють право на свободу та самостійність. Вони не помітили того, як історичний розвиток їх власних націй захлиснув їх самих з головою у свій потік і поніс на пороги і скелі міжнаціональних конфліктів. Тільки Сталін виявився достатнім циніком, щоб визнати з часом цей факт і одверто стати по боці шовіністичних російських бюрократів-недоуків.

Національне питання в сьогоднішньому світі дуже напружене. Воно залишається нерозв'язаним не тільки в СРСР, а, як недавно показав інший український автор, і в комуністичному Китаї. *) Існує воно також і у взаєминах між СРСР і Китаєм, і між СРСР та країнами Східньої Европи, тобто, у стосунках між соціялістичними країнами, в середині соціялістичного табору. Отже виходить, це феномен зовсім не буржуазний! Гостро стоїть тепер національне питання також в середині Індії, в Індонезії, на Цейльоні, в Малаї, в Альжірі, швидко загострюється воно в етнічно перемішаній Африці. А навіть в Европі останнім часом дає воно себе відчути. Віками забуті валлійці в Англії раптом відродили свою стару мову і поширили на ній шкільництво. У французькій Бретані і в італійському Тіролі росте рух за автономію. Варт пам'ятати весь час, що на Україні, якби вона стала завтра самостійною, існувало б гостре національне питання, бо на нашій батьківщині є значна національна меншина природних її мешканців і повноправних громадян.

*) Lydia Holubnychy, "Chinese Treatment of the Nationality Problem in Sinkiang," The East Turkic review, Vol. II, No. 4, December 1960, pp. 81-116.

АНДРІЙ ЖУК:

УКРАЇНСЬКА КООПЕРАЦІЯ НА ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ ПІД ПОЛЬЩЕЮ

ЗА ДАНИМИ З СЕРЕДИНИ 30-ТИХ РОКІВ

На літньому кооперативному курсі Ревізійного союзу українських кооператив (РСУК), у липні 1938 р., у Ворохті в Карпатах я мав реферат на тему «Місце української кооперації в кооперативному русі в Польщі». Реферат цей не був тоді оголошений друком, бо я вже раніше порушував цю тему в пресі. А, крім того, поданий мною в рефераті статистичний матеріял малював кооперативну дійсність на українській території в Польщі в фарбах менше для нас світлих і більше надавався для внутрішнього вжитку кооперативних централь, ніж для публічного оголошення.

Кооперативний рух на українських землях у Польщі мав потрійний характер, відповідно до потрійного характеру населення краю і його політичного та культурного наставлення. Кооперативи, покликані до життя поляками, поширюючи свою діяльність також на українське населення, становили одну з ланок денаціоналізаційної системи польської політики на «кресах». Кооперативи, що їх засновували євреї, секундували польським кооперативам у цій акції. Натомість кооперативи, що їх засновували українці, були організаціями опору денаціоналізації і економічному визискові українського населення, пануючими меншинами краю, були установами для задоволення економічних і культурних потреб українського населення власними силами.

Завданням мого реферату було показати, як виглядає наш кооперативний дорібок у зіставленні з тим, що мають під цим поглядом поляки і євреї. Ділом кооперативного проводу було зробити з цього матеріялу відповідні висновки — при укладанні плянів дальшої розбудови українського національно-економічного життя в кооперативних формах.

Чорновик реферату зберігся серед моїх старих паперів, частину яких удалося дістати зі Львова в 1943 р. Він справді містить багато цінного статистичного матеріялу про національні відносини в Польщі на тлі кооперативного руху, відзеркалюючи дуже важливу ділянку самодіяльної, творчої праці нашої суспільности під Польщею в роки між двома світовими війнами. Тому не зайвим буде оголосити його тепер друком на еміґрації, оголосити не тільки як документ минулого, а також і як вказівку, в яких формах доцільно єднатися нашим людям на чужині там, де нас є більше, щоб наше громадське життя мало під собою тверду матеріяльну підставу.

Виклади на курсі відбувалися звичайно в шкільному будинку коло церкви, а мій виклад відбувся в дуже поетичній обстанові, на полянці смерекового лісу, дальше під лодських осель. Не знаю, чому так сталося.

Але, коли пригадаємо, що тоді в моді у нас була конспірація, застосовувана де треба і де не треба, то перенесення управою курсу мого реферату з села до лісу можна пояснити, як данину тій моді. Зрештою тема мого реферату могла містити (і дійсно містила) елементи, з якими ліпше було критися від стороннього ока та уха.

В рукописі мій реферат переповнений цифровими даними, частина яких була демонстрована на графіконах, тут же, на поляні розставлених. В усній передачі змісту реферату багато цифрового матріялу було випущено, а головна увага була звернена на коментування того матеріялу, для якого наглядних ілюстрацій не було.

Збереглася також фотографічна знімка цього мого викладу на лісовій полянці.

Готуючи тепер свій реферат до друку, я перегрупував матеріял, стилістично його переробив, дав наголовки над окремими партіями і поширив висновки, перейшовши у викладі з часу теперішнього на час минулий, але нічого не змінивши по суті.

Андрій ЖУК

Відень, червень 1961 р.

І. ЩО РОЗУМІЄМО ПІД УКРАЇНСЬКОЮ КООПЕРАЦІЄЮ В ПОЛЬЩІ

Коли говоримо про українську кооперацію в колишній Польщі, то звичайно маємо на увазі ті кооперативи, що належали до Ревізійного союзу українських кооператив у Львові. На обмеженому від 1934 р. терені трьох східньо-галицьких воєводств було їх у 1937 р. 3 330, та існувало ще до 300 кооператив, заснованих на статутах РСУК, які ще не були його членами.

Але цими цифрами не вичерпувалася кількість українських кооператив у Польщі. Адже існувало в Галичині понад 200 так званих москвофільських кооператив, об'єднаних у «Русскому ревізійному союзі», яких не можна не зараховувати до української групи кооператив з огляду на членський їх склад. Далі, на території трьох східньо-галицьких воєводств було не менше 300 кас ощадности і позичок, що до першої світової війни належали до Патронату спілок рільничих при Виділі краєвім у Львові, а по війні були включені до Польського союзу спілок рільничих у Варшаві, членами яких були переважно українські селяни і управа яких була до війни як не чисто українська, то мішана, польсько-українська. (В 1911 р. 333 патронатські українські спілки ощадности і позичок мали 56 066 членів, власні їхні капітали становили 978,8 т. корон, вкладки до обороту — 6 875 тисяч к., уділені позички — 7 284,2 тис. к.).

До цього треба ще додати відірвані від РСУК в 1934 р. кооперативи різних типів на північнозахідніх землях числом 430, що їх переважно включено до згаданого Польського союзу рільничих кооператив у Варшаві, а частинно до Польського союзу споживчих кооператив у Варшаві («Сполем»). Те саме сталося з українськими і мос-

квофільськими кооперативами на Лемківщині, в межах Краківського воєводства і на Холмщині, в межах Люблінського воєводства.

Українськими треба вважати і кількадесят районових споживчих кооператив на Волині, що були об'єднані в союзі «Гурт», бо членами їх були переважно українці і управа в них була мішана, польсько-українська.

Взагалі на українській території в Польщі було поверх тисячі кооператив різних типів, головно кредитових і господарсько-споживчих, членами яких були переважно українці і управа в яких у багатьох випадках була українська або мішана, польсько-українська, але які належали до польських союзів і тим самим знаходилися під польськими культурними і політичними впливами, скріплюючи в штучний спосіб польський «стан посяданя на Русі».

Те саме треба сказати про кредитові кооперативи на українській території, що належали до єврейських союзів ревізійних. Членами, а радше клієнтами цих коооперативних організацій були в багатьох випадках переважно українські селяни, а управа в них спочивала звичайно в руках гуртка єврейських грошових спекулянтів.

Зараховувати всі ці кооперативи з переважно українським членським складом і чужою українцям управою до національної української кооперації, очевидно, не можна. Для цього бракує, так би мовити, формальних підстав і навіть технічної можливости, бо це вимагало б неможливої до виконання праці: виділення даних про припущально українські кооперативи з даних про всі кооперативи польських і єврейських союзів. Але й не можемо цілком списувати ці кооперативи з нашого національного рахунку.

Отже, щоб пізнати, яке місце займала українська кооперація в кооперативному русі Польщі, мусимо брати тільки ті кооперативи, що на території трьох східньогалицьких воєводств належали до РСУК, долучивши до них лише москвофільські кооперативи на території цих воєводств.

Але при цім завжди мусимо мати на увазі, що на членську масу кооператив на українській території, які належали до польських і єврейських союзів, складалося в значній або й переважній частині українське населення; що на маєткову силу цих кооператив, у власних капіталах і щадничих вкладках, складався й гріш українського населення; що обороти і доходи цих кооператив були наслідком «обслуговування» переважно українського населення. Тільки це населення в штучний спосіб було позбавлене впливу на діяльність кооператив та диспонування їхніми доходами, з яких утримувались тисячі чужих нашому народові «кресових» діячів римо-католицького та Мойсеєвого визнання і якими фінансовано різні польонізаційні акції.

Не можна сказати, щоб з українського боку не було заходів у тому напрямі, щоб у мішаних кооперативах, заснованих поляками і євреями, але де переважав український елемент у членстві, поставити в заряді своїх людей! Але це була тяжка боротьба, і вона рідко вінчалася успіхом! І бувало таке ще за австрійських часів, а за Польщі зовсім не пробувано.

II. ПОГЛЯД НА СТАН КООПЕРАТИВ РСУК У 1936 РОЦІ

Об'єднані в РСУК кооператив виявляли дуже добру розвоєву тенденцію. Число самих кооператив з кожним роком збільшувалося. Мале заламання в зрості кооператив, що наступило в 1934 р. в наслідок відірвання від РСУК кооператив на північнозахідніх землях і в Краківському та Люблінському воєводствах, за наступних двох років направилося з надвишкою.

Цікаво, що обмеження числа кооператив у 1934 р. не мало такого ж впливу на рух членства, — воно безперервно зростало і досягло в 1936 р. поважної цифри — 587 000. Правда, приблизно половину цієї цифри треба відняти на подвійних, потрійних та інших кількаразових членів, що одночасно належали до різних інших типів союзних кооператив, а властиве скооперування звести до того числа членів, яке об'єднували найбільш поширена закупівельно-збутова сітка селянських кооператив, міські споживчі кооперативи та різні інші кооперативи міського населення, долучивши до цього приблизно одну чверть членів молочарських кооператив. Але й це ще є поважна цифра, приблизно 323 тисячі, а, помножена на число членів родин (з розрахунку 5 голів на родину), вона дає 1 615 000 населення або 47,0% українського населення трьох східньо-галицьких воєводств.

Оборотові капітали в наших кооперативах у роки економічної кризи дещо зменшились, але в останні два роки (1935, 1936) знов осягли передкризову висоту.

Значно більший був спад оборотів (торгів) у товарових кооперативах і уділених позичок у кооперативах кредитових; але в останні два роки спад оборотів спинився, і вони пішли вгору.

Зменшення оборотів потягло за собою, очевидно, зменшення доходів, і при недопасованості коштів адміністрації до доходів воно спричинило в роки економічної кризи втрати у збірному балянсі української кооперації. В останні два роки цей балянс був уже активний, у 1936 р. чиста надвишка досягла мільйона злотих і дорівнювала надвишкам з років доброї, господарської коньюнктури.

Найбільш характеристичним моментом був факт, що тоді як у роки доброї економічної коньюнктури з зростом оборотів зростала

і кількість товарових боржників, то в роки кризи ця кількість поважно зменшилась — не тільки і, може, не стільки в наслідок зменшення оборотів, як у наслідок систематичної протиборгової кампанії. На цьому прикладі виявилося, що організаційний апарат української кооперації в усіх її ланках працював задовільно.

Важливим явищем у господарській діяльності нашої кооперації було поширення під кінець кризи торговельної діяльности на нові ділянки, як збут збіжжя, живини і т. д., а також успішні проби у творенні кооперативного промислу.

Так виглядає цілість української кооперації, що була об'єднана в РСУК на терені трьох східньо-галицьких воєводств. Зрештою є загальновідомою річчю, що наша кооперація мала опінію життездатного, рухливого економічного організму, хоч розвивалася вона в несприятливих зовнішніх обставинах, з великими матеріяльними втратами, переживши так звану пацифікацію 1930 р., якраз на початку загальної економічної кризи, і була шиканована адміністративними та податковими установами і тероризована польською шовіністичною вулицею.

Кооперативне керівництво в центральних установах і кооперативний актив на місцях могли бути вдоволені і навіть горді, що відданою працею створили поважну економічну організацію всенароднього характеру і не дали їй упасти в тяжкі роки економічної кризи та адміністративних шикан.

А проте не треба переоцінювати цих досягнень. Належить здавати собі ясно справу з того, яку питому вагу мала наша кооперація в господарському житті Галичини; чи не була вона часом краплею в морі стосовно дійсних потреб господарського життя народу і чи не переганяли нас у кооперативній ділянці ті елементи галицького краю, що хотіли б опанувати всі сторони життя нашого народу і в цей спосіб підпорядкувати його своїм політичним і культурним впливам? Відповідь на ці питання дасть нам порівняльна статистика.

III. УКРАЇНСЬКА ТЕРИТОРІЯ І УКРАЇНСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ В ПОЛЬЩІ

Приступаючи до визначення місця української кооперації в кооперативному русі на українській національній території, що входила в склад Польщі, треба зазначити, що для виконання цього завдання нам бракує точних підставових даних. Пограниччя української території були розшматовані між сусідніми більшими (воєводства) і меншими (повіти) адміністративними одиницями, а статистичні дані про кооперативний рух, якими диспонуємо, стосуються виключно воєводств. Тому важко виділити дані, що точно належать до української етнографічної території, бо й саму територію важко відграничити.

З цієї причини беремо для наших цілей дані, що стосуються до трьох цілих східньогалицьких воєводств (Львівського, Станиславівського і Тернопільського) і двох північнозахідніх воєводств (Волинського й Поліського), без виділення з Львівського воєводства польських повітів, а з Поліського білоруських і без долучення до української території повітів або їх частин у воєводствах Краківському (західня Лемківщина) і Люблінському (Холмщина). Наше включення польських повітів Львівського воєводства до української території вирівнюється відсутністю в складі української території українських частин Краківського і Люблінського воєводств.

Так визначена українська територія дорівнює 134 257 кв. км і становить 34,5% території всієї Польщі, з населенням за переписом у 1931 р. 9 425 900 душ, що становить 29,4% населення всієї Польщі. Українського населення на цій території, за віроісповідною статистикою (греко-католики в Галичині і православні на Волині та Поліссі), було 5 612 700 душ, що становить 60% населення 5 воєводств з українською більшістю і 17,5% населення всієї Польщі.

Зокрема три східньогалицькі воєводства займали просторінь 61 835 кв. км або 15,9% території всієї Польщі і мали 6 208 100 душ населення (19,4% населення Польщі), в тім числі українців 3 268 100 душ або 10,2% населення всієї Польщі і 54,4% населення трьох східньогалицьких воєводств. Тут треба нагадати, що в складі Львівського воєводства був на заході ряд повітів з польською більшістю, і це впливало на обниження проценту українського населення в групі трьох східньогалицьких воєводств.

Також треба мати на увазі, що не всі православні в Польщі були українцями, як це можна сказати про греко-католиків. Третина їх припадала на інші воєводства з білоруським населенням. Навіть на Волині і Поліссі не всіх православних можна зарахувати до українців. Але, не маючи інших вірогідних даних про національний склад населення, мусимо користуватися даними віроісповідної статистики.

Наше обчислення української території і українського населення в Польщі не далеко відбігає від обчислень проф. В. Кубійовича. У нього ця територія в Польщі обіймала 130,6 тис. кв. км — на 4,6 тис. кв. км менше, ніж у нас, а її населення дорівнювало 9 115 000 душ — на 310 000 менше, ніж у нас. (Див. його таблицю в «Українському статистичному річнику», 1936-1937 рр., Варшава-Львів, 1938).

IV. ЧИСЕЛЬНИЙ СТАН КООПЕРАТИВ У ПОЛЬЩІ

Статистичні дані, якими диспонуємо, стосуються: числа кооператив до 1935 р., числа членів у кооперативах, маєткового стану і оборотів до 1934 р., а щодо молочарських кооператив також до 1936 р.

З кінцем 1935 р. в усій Польщі існувала 22 071 кооператива, з того об'єднаних у ревізійних союзах 11 475, а 10 596 кооператив остава-

лося поза союзами і підлягали ревізіям Кооперативної ради у Варшаві, що була урядовим органом нагляду за кооперативним рухом, передовіряючи це своє право спеціяльним ревізійним союзам кооператив.

Переважна частина несоюзних кооператив взагалі була нечинна, являючи собою мертві душі. Кооперативна рада мала змогу оголосити в 1935 р. балянси тільки 1 868 кооператив (17,6% всіх несоюзних), в тім кредитових 659, споживчих 368, рільничо-споживчих 345, інших типів 491. Збірний їхній балянс становив суму 116 690 000 злотих. Членів у 1 401 кооперативі було 199 138. Пересічно припадало на одну кооперативу 142 члени і 62 635 зл. балянсової суми.

Як ці кооперативи ділилися по воєводствах, даних не маємо. Але маємо дані про те, як ділилося по воєводствах загальне число несоюзних кооператив. Треба сконстатувати, що на українській території їх було відносно менше (85% союзних). Значить, кооперація на українській території була менше засмічена, ніж на території решти Польщі.

В 1936 р. несоюзних кооператив було вже значно менше, а саме 7 471, з того 5 227 недіяльних, 878 у ліквідації і тільки 1 366 чинних. Кооперативна рада оголосила балянси 1 514 кооператив — на 148 кооператив більше, ніж було чинних кооператив, значить щодо 148 кооператив повторено балянси з попередніх років («Mały rocznik statystyczny», Warszawa, 1938).

V. УСОЮЗНЕНІ КООПЕРАТИВИ, ЇХНЄ ТЕРИТОРІЯЛЬНЕ РОЗМІЩЕННЯ І СОЮЗНА ПРИНАЛЕЖНІСТЬ

Кооператив, об'єднаних у ревізійних союзах, як знаємо, було в 1935 р. 11 475. З цього числа на воєводства Львівське, Станиславівське і Тернопільське припадало 4 515 або 39,4%, на Волинське і Поліське воєводства — 935 кооператив або 8,5%, а разом на українській території було (з зазначеними вище застереженнями) 5 450 кооператив або 47,5% загальної їх кількости. Отже майже половина всіх союзних кооператив знаходилася на українській території.

На одну союзну кооперативу припадало на українській території 17 293 голови населення, тоді як у всій Польщі — 26 237. Зокрема в трьох східньогалицьких воєводствах — 13 750 голів на кооперативу. Це начить, що поширення кооператив у східній Галичині було в два рази більше, ніж в усій Польщі.

Поділ цих кооператив за національними ревізійними союзами виглядає так: з 11 475 всіх союзних кооператив на 5 польських союзів (Союз рільничих і заробіткових кооператив у Варшаві, Союз військових кооператив у Варшаві, Союз споживчих кооператив «Сполем» у Варшаві, Союз працівничих кооператив у Варшаві і «Гурт» у Луцькому) припадало разом 6 676 кооператив; на два українські

союзи (Ревізійний союз українських кооператив у Львові і Русскій ревізійний союз у Львові) — 3 029 + 200, разом 3 229 або 28,1%; на два німецькі союзи, в Познані і Ґрудзьонцу — 796 або 6,9%; на два єврейські союзи у Варшаві — 774 кооперативи або 6,8%.

Наслідком згаданих раніше обмежень щодо територіяльного і видового засягу кооперацій інших національностей у Польщі, число кооператив у польських союзах зросло з 6 421 в 1934 р. до 6 676 у 1935 р., тобто на 225, а в союзах інших національностей наступило зменшення; в РСУК воно становило 192 одиниці, в РРС — 17 одиниць, в німецьких союзах — 123, в еврейських — 231, разом 569. Щодо РСУК, то дійсна втрата кооператив у ньому становила, як було згадано вище, 430 одиниць; але цей убуток був у значній частині поповнений прийняттям того ж року нових кооператив з території трьох східньогалицьких воєводств, числом 238.

Як бачимо, приріст кооператив у польських союзах був менший від убутку в союзах інших національностей на 314 одиниць, з чого випливає, що значна частина кооператив вилучених з-під опіки непольських національних союзів, була згори призначена на занидіння і ліквідацію під омофором Кооперативної ради. Особливо це торкалося українських кооператив на Волині і Поліссі, де унеможливлювалася всяка економічна діяльність в українській національній формі.

При дальшім ознайомленні з станом кооперації в Польщі треба завжди мати на увазі, що дані про маєтковий стан і обороти українських кооператив стосуються до 1934 р., отже без тих кооператив, що були того року виключені з ревізійної компетенції РСУК.

VI. ПОДІЛ КООПЕРАТИВ ЗА РОДОМ ДІЯЛЬНОСТИ

Щодо роду діяльности союзних кооператив у Польщі, то найбільше було кредитових кооператив, а саме 5 262 або 46,7%, тобто близько половини загальної кількости, в тім ч. 3 505 райфайзенок. На другому місці стояли господарсько-споживчі кооперативи, тобто головно українські кооперативи для закупу і збуту; було їх 2 626 або 23,0% загальної кількости. Третє місце займали споживчі кооперативи (1 399), четверте — молочарські (1 218). Інші типи кооператив були заступлені невеликою кількістю одиниць.

Відмінне угрупування кооператив за родом діяльности було в трьох східньогалицьких воєводствах. Тут перше місце займали українські господарсько-споживчі (для закупу і збуту) кооперативи. Було їх 2 286 на 4 515 усіх кооператив у цих трьох воєводствах або 50,6%, тобто більше половини загальної кількости. Кредитові кооперативи займали друге місце: їх було 1 577 або 35,0%, в тім числі 1 195 райфайзенок. Третє місце займали молочарські кооперативи (299), а міські споживчі кооперативи стояли на четвертому місці (192).

На Волині та Поліссі взаємостосунок між групами (типами) кооператив був такий, як і в усій Польщі. На першому місці стояли кредитові кооперативи, на другому — господарсько-споживчі, на третьому — міські споживчі, на четвертому — молочарські. Всіх кооператив було тут 935.

Особливістю кооперативного руху в трьох східньогалицьких воєводствах було домінуюче становище групи молочарсько-споживчих кооператив, званих ще кооперативами для загального закупу і збуту. Вони були основою всієї системи української кооперації, що мала на цілі на зорганізованій доставі для села продуктів промисловости і на збуті через кооперативи продуктів сільського господарства створити підстави для відповідних галузей власної промисловости.

Спольонізовані міста на українській території не створили пригожого грунту для розвитку українських споживчих кооператив; вони займали тут останнє місце і їх було тут дуже мало (192) в порівнянні з кількістю кооператив цього типу в усій Польщі (1 399). Українську міську споживчу кооперацію заступали головним чином філіяльні маґазини «Народної торговлі» у Львові, що існували в цілому ряді міст у східній Галичині і навіть на Волині.

В усій Польщі домінуючим типом кооператив були кооперативи кредитові, зокрема райфайзенки, що обслуговували головно сільське хліборобське населення. Було їх досить і на українській національній території. Але число українських кредитівок було відносно мале, і фінансово вони були слабі, а кредитування українського населення польськими і еврейськими кредитовими кооперативами обходилося йому занадто дорого.

Молочарських кооператив на Галичину з загального числа цих кооператив у Польщі (1 218) припадало мало (299); але питома вага цього роду кооператив була дуже велика, особливо української частини цих кооператив, про що мова буде далі.

VII. ЧЛЕНСТВО В КООПЕРАТИВАХ

Членів у союзних кооперативах усієї Польщі було в 1935 р. 2 565 718; з того числа на три східньогалицькі воєводства припадав 940 331 член або 36,6% і на два північносхідні воєводства — 163 289 або 6,4%; разом на українській національній території було 1 103 620 членів або 43,0%.

Як бачимо, процентове відношення членів у кооперативах на українській території (43,0%) майже збігалося з процентовим відношенням кооператив (47,5%); але процентові показники говорять про надмірне поширення кооператив на українській національній території і надмірне «скооперування» населення, бо ці проценти далеко вищі від процентової долі населення п'яти воєводств з українською більшістю до цілости населення держави (29,3%). Ще більша

різниця виходить для самих східньогалицьких воєводств — 36,6% членів на 19,4% населення.

Із загальної кількости 940 331 член кооператив трьох східньогалицьких воєводств на українські кооперативи припадало 485 889 членів або 52,0%, а на польські і єврейські кооперативи оставалося 454 442 члени або 48,0%, тоді як українське населення цих воєводств становило 60,0%, а польське і єврейське разом — 40,0%. Отже участь українських кооператив у членстві на 8% нижча процентової частини в населенні, а участь у членстві польських і єврейських кооператив вища на 8% від участи в населенні. В дійсности ця різниця була значно більша, коли пригадаємо, що у Львівському воєводстві ряд повітів на заході мав польську більшість, обнижуючи процент українського населення для трьох східньогалицьких воєводств. Наведене зіставлення процентової участи в членстві кооператив з процентовою участю в населенні стосовно трьох східньогалицьких воєводств поза всяким сумнівом показує, що на членську масу польських і єврейських кооператив у значній мірі складалося українське населення.

VIII. ОБОРОТИ ТОВАРОВИХ КООПЕРАТИВ

Всі роди (типи) товарових кооператив усієї Польщі (без товарових централь) мали в 1934 р. обороту на суму 438 692 000 злотих. З цього найбільша частина припадала на господарсько-споживчі кооперативи (131 016 000 або 30%), відтак на міські споживчі (128 967 000 або 29%) і на молочарські (78 900 000 або 18%).

Із суми оборотів кооператив усієї Польщі на три східньогалицькі воєводства припадало 71 568 000 зл. або 16,3%, а на Волинь і Полісся — 15 260 000 або 3,5%. Отже на обидві частини української території припадало оборотів на суму 86 828 000 зл. або округло 20%, тоді як кооперативи тут становили 47,5% всіх кооператив у Польщі, а члени в кооперативах — 43,0%. Значить, силою оборотів кооперативи на українській території були слабші, ніж у решті Польщі.

Із суми 86 828 000 зл. оборотів, що припадала на українську територію п'ятьох воєводств, обороти українських кооператив (РСУК і РРС) без кооператив, відірваних від РСУК на Волині і Поліссі, становили 46 751 000 зл., тобто більше половини (53,6%), тоді як українське населення становило тут за офіційною статистикою 66,0% (а в дійсности далеко більше) — і 10,6% оборотів кооператив усієї Польщі: майже в два рази менше від процентового відношення українського населення до загальної кількости населення Польщі (19,0%).

З цих процентових показників і порівнянь виходить, що українська кооперація в середині 30-их років ще в дуже слабій мірі охоплювала товаровий ринок на своїй національній території і була мало помітним чинником у кооперативній торгівлі всієї Польщі.

Треба пам'ятати, що тут мова йде про обороти низових кооператив без товарових централь.

Зокрема треба спинитися на оборотах молочарських кооператив — з огляду на спеціяльну вагу цієї галузі кооперативного руху.

Отож із 78 800 000 зл. оборотів молочарських кооператив усієї Польщі на обороти молочарень у трьох східньогалицьких воєводствах припадало 10 823 000 зл. або 13,8%, на Волинь і Полісся — 2 616 000 або 3,3%, разом на п'ять воєводств з українською більшістю — 13 439 000 або 17,1%.

З цього на українські молочарні припадало 5 571 000 зл., що становило 7,1% оборотів молочарень усієї Польщі і 41,5% оборотів молочарень п'ятьох воєводств з українською більшістю населення.

Як бачимо, українське кооперативне молочарство займало в молочарській кооперації Польщі і нашого краю поважне місце; але процентова участь українських молочарень в оборотах була дещо менша, ніж процентова участь усіх українських товарових кооператив.

Щоб усвідомити собі вагу і вартість нашого молочарства, приглянемося даним з трохи пізнішого часу, а саме з 1936 р., порівнюючи наші молочарні до молочарень польського союзу, що існували в Галичині (без польських повітів Львівського воєводства).

	Молочарні українські	Молочарні польські
Кооператив	123	123
Доставців молока	57 497	18 310
Корів	73 084	62 058
Доставлено молока	79 485 949 літрів	43 822 569 л.
Випродукувано масла	3 151 698 кг	1 349 655 кг
Капітали власні	2 055 697 зл.	896 485 зл.
Балянсова сума	4 076 723 зл.	2 560 050 зл.
Рухомості і нерух.	2 677 202 зл.	1 724 333 зл.
Торги	8 365 140 зл.	4 416 859 зл.

З цього порівняння виходить,що українські молочарні під матеріяльним і промислово-торговельним оглядом були далеко ліпші і в два рази сильніші від польських молочарень.

IX. ОБОРОТИ КРЕДИТОВИХ КООПЕРАТИВ

В 1934 р. всі кредитові кооперативи Польщі уділили продовж року 1 060 400 позичок на суму 616 265 000 злотих. Поділу позичкової діяльности кооператив на воєводства не маємо, тому не можемо виділити цифр для п'ятьох українських воєводств.

Але є поділ за національними союзами кооператив. Отже кредитові кооперативи українських союзів (РСУК і РРС) уділили разом

24 900 позичок на суму 7 858 000 злотих, що становило 1,3% суми позичок кооператив усієї Польщі. Треба при цьому мати на увазі, що як у кооперативах товарових, так і в кооперативах кредитових у суми оборотів не входили обороти централь стосовних типів кооператив, отже при українських кооперативах — обороти Центробанку, а, може, і «Дністра», найбільших наших фінансових установ.

В усякім разі наведені вище показники говорять, що наша кредитова кооперація була дуже слабеньким чинником у ділянці кооперативного кредиту. Це виходить також з порівняння балянсів кредитових кооператив одного РСУК до балянсів кооператив польського союзу в Галичині — без кооператив у польських повітах Львівського воєводства, тобто на чисто українському терені.

На підставі даних з 1936 р. справа виглядала так:

	Кооперативи українські:	Кооперативи польські:
Кооператив узгляднених	588	628
Членів у кооперативах	136 247	222 744
Позички, уділ. продовж р.	7 781 489 зл.	11 278 136 зл.
Власні капітали	5 122 539 зл.	12 261 395 зл.
Вклади	7 111 778 зл.	8 092 043 зл.
Сума балянсова	15 632 461 зл.	37 491 419 зл.
Балянсовий стан позичок	11 008 393 зл.	31 032 211 зл.

Отже маємо тут ситуацію, протилежну тій, що була в кооперативах молочарських. Українські кредитові кооперативи були приблизно в два рази слабші від кредитових кооператив польських. А треба мати на увазі, що в Галичині оперували також єврейські і німецькі кооперативи.

X. МІСЦЕ УКРАЇНСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ В КООПЕРАТИВНОМУ РУСІ ПОЛЬЩІ

По цих ілюстраціях маєткового стану і діяльности української кредитової та молочарської кооперації на терені Галичини треба було б зробити подібне для всіх типів кооперації на всій українській національній території в Польщі. Але для цього ми не маємо відповідних даних за час по відірванні від РСУК кооператив на Волині і Поліссі. Не можемо цього зробити навіть щодо галицьких воєводств, бо не маємо поділу балянсів кооператив за воєводствами інших союзних кооператив (польських, єврейських та інших).

Але щодо місця української кооперації в кооперативному русі Польщі і на українській національній території в достатній мірі

орієнтують наведені раніше дані про число кооператив, число членів у кооперативах і про їхню господарську діяльність за станом з 1934 р. Але при цім треба мати на увазі, що це був рік значного зниження цифрових показників в українській союзній кооперації — наслідком відрізання від РСУК кооператив на Волині і Поліссі.

Коли ж порівнювати українську кооперацію РСУК з кооперацією всієї Польщі, то вона буде виглядати досить мізерно. Наприклад, балянс усіх типів кооператив Польщі, без фахових централь, становив у 1934 р. 1 мільярд двадцять сім мільйонів злотих; з цього на українські кооперативи РСУК припадало всього 32 мільйони або 3,1%. Українські кооперативи РСУК вигідно відрізнялися від кооператив Польщі тим, що свою діяльність вони спирали головним чином на власні фонди в уділах і резервах, тоді як для всіх кооператив Польщі прикметним було відносно мала сума власних капіталів супроти капіталів чужих.

XI. ВИСНОВКИ

Так виглядала українська кооперація на тлі кооперативного руху всієї Польщі на терені п'ятьох воєводств з українською більшістю. Кооператив і членів у кооперативах ми мали багато. Організаційно ми охопили були нашу територію, головно в Галичині; але кооперативи наші були дуже слабі матеріяльно і своїми оборотами і, крім молочарських кооператив та почасти кооператив для закупу і збуту, поважної ролі в господарському житті польської держави і нашого краю не мали.

Особливо слаба була наша кредитова кооперація. А не треба забувати, що тоді як наше організоване народне господарство представлене було тільки кооперацією, то по противній стороні, для кредиту і фінансування господарського життя взагалі знаходилися повітові і міські каси ощадности, поштові каси ощадности, філії державних банків тощо. Хоч це були публічні установи, отже теоретично призначені для всього населення держави, проте українське населення ніякої користи з цих установ не мало. В заряді цих установ на нашій території зовсім не було наших людей, а їхня діяльність мала на оці виключно польський національний інтерес, стимулюючи розвиток промисловости і торгівлі, що знаходилися майже цілком у польських та еврейських руках, при занедбанні сільського господарства, особливо на українській території (фаворизовано тільки польських колоністів на українській землі).

Спеціяльно щодо торгівлі, то хоч майже в кожному селі в Галичині вже існували українські кооперативні крамниці, проте асортимент товарів, які вони продавали, і кількість рільничих та інших продуктів, які вони збували, були дуже обмежені і порівняно на

дрібні суми. Пересічна висота торгів сільських кооператив ледве доходила 20 тисяч злотих. А запотребування в товарах для селянського господарства обраховувалося не на десятки, а на сотні злотих річно, і воно покривалося торговельними підприємствами неукраїнськими.

Помимаючи переважаючу ролю в торговельній діяльності нашого краю єврейського елементу, навіть польський елемент значно сильніше стояв від нас не тільки в приватній, а і в кооперативній торгівлі. Наприклад, польський союз споживчих кооператив мав у Галичині всього 23 кооперативи, а їхні обороти майже дорівнювали оборотам «Народної торговлі». А цей союз щойно почав сунути на наші міста.

Чому ж українська кооперація зустрічала вороже ставлення урядових кіл польської держави і польської суспільности, чому її переслідувано, шикановано, обкраювано терен її діяльности? Очевидно не тому, що українська кооперація являла собою загрозу для економічних інтересів польського елементу на «кресах», бо вона під цим поглядом була ще досить слабим чинником, а тому, що вона була великою суспільно-організаційною силою для українського населення, позбавленого участи в публічних органах адміністрації та економічного життя і у зв'язаних з цим користей матеріяльного та морального характеру; тому, що вона була школою громадського життя для упослідженої іноплеменної людности держави, призначеної на денаціоналізацію, а, як економічна організація, давала утримання затрудненим у ній, витворюючи в цей спосіб шереги незалежної від сторонніх чинників національної інтеліґенції, що могла свобідно прикладати свої руки до праці на інших полях народнього українського життя, культурному і політичному, чого вона не могла робити в характері працівників у державних установах і в польських організаціях. Нарешті, велике значення мала українська кооперація тим, що вона в значній мірі була матеріяльною опорою для різних культурних і суспільних організацій українських, які не діставали ніякої помочі з публічних фондів, хоч аналогічні польські організації її мали.

Таке було національне значення української кооперації в Польщі. Вона була однією з форм національно-визвольного руху, творячи матеріяльні підстави для інших форм суспільного життя українського народу.

Позбавлення РСУК права ревізій українських кооператив на північнозахідніх землях, де польонізаційна акція урядових і суспільних польських кіл прибирала застрашливих форм, ізолюючи цю частину української землі від Галичини і українських з неї впливів, викликало оправдане побоювання, що таке може статися і з українськими кооперативами в Галичині, що українські кооперативи

на цій частині української території також будуть розпарцельовані між польські союзи, а РСУК буде зліквідований. Почала кружляти думка, що головну увагу треба звернути на розбудову приватної української торгівлі, а в разі реальної небезпеки зруйнування української кооперативної будівлі треба добровільно зліквідувати кооперативи, а замість них заснувати приватні крамниці.

Помилку робили ті елементи в нашій суспільності, що практично або хоч би психологічно схилялися до переставлення економічної діяльности з суспільних тор на тори приватницькі. Це була б здача завойованих уже позицій без бою. Поки існували правні можливості творити економічні організації в суспільних, кооперативних формах, поти треба було з найбільшою енергією форсувати саме цю форму — в тім переконанні, що чим сильніша буде наша самостійна кооперативна організація, тим важче буде її зліквідувати, підтримуючи одночасно ті види приватних українських економічних підприємств, з якими було б доцільним співпрацювати з точки погляду національної економіки.

А в разі погрому і приділення українських кооператив до польських союзів треба було б пильнувати дальшого національного характеру поодиноких кооператив, пильнувати всіма доступними легальними способами, через найповніше використовування членською масою своїх членських прав і вибір до керівних органів кооператив людей, відданих українській визвольній справі. Цього роду акцію треба було б розпочати на Волині та Поліссі і через освідомлення членської маси відірваних від загальноукраїнського кооперативного пов'язання кооператив охоронити ті кооперативи від спольонізування, зберегти їх для українства як не формально, то по суті. На жаль, нічого в цій справі не робилося.

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

ВАСИЛЬ МАРКУСЬ: ТРЕТІЙ ТОМ «УРЕ»

Беручи в руки черговий том «Української радянської енциклопедії», мимоволі думаєш, чи дістануть читачі наступний і дальші томи. Така бо доля багатьох більших починань в СРСР, що не завжди певно, чи розпочата на роки справа буде завершена, якщо так, чи з тих позицій, з яких її заініційовано. Скільки культурних починів на Радянській Україні урвалось на півдорозі або, дійшовши до завершення, змінило первісне обличчя! Проте, переглянувши ґрунтовно третій том «УРЕ», який саме прибув за кордон (у Києві вже повідомили про появу четвертого), можна сподіватися, що «УРЕ» уникне такої долі. Її редактори роблять все, щоб приподобатися власть імущим і ані трохи не посковзнутися на небезпечних стежках, якими їм доводиться пробиратися. Треба визнати, їхній опортунізм досягнув максимальних меж, а автори майстерно набили собі руки писати за вподобою хазяїв. В такому випадку можна очікувати, що Бажанову «УРЕ» не зустріне доля Скрипникової енциклопедії, Тимченкового історичного словника української мови або кількакратно перероблюваних курсів історії української літератури. Тому, якщо якийсь поганий заєць не перебіжить дороги Миколі Платоновичу (сказали б у нас на селі), можна гадати, що він закінчить редагування «УРЕ», як розпочав, та й ми зможемо її рецензувати від тому до тому *).

При обговоренні третього тому «УРЕ», як і попередніх, нас насамперед цікавить її українознавча ділянка, зокрема ті аспекти українського матеріялу «УРЕ», які відзеркалюють нинішню національну політику КПРС і московського уряду в стосунку до України. Інші її аспекти, суттєві та методичні, залишаємо для рецензування спеціялістам окремих ділянок знання.

«УРЕ» ще в більшій мірі, ніж відомі нам «Історія УРСР» чи «Історія української літератури», послідовно проводить потрійну лінію: а) намагається пов'язувати український народ і його культуру з російською, б) затушовує, а то й промовчує факт поневолення Укра-

*) Українська Радянська Енциклопедія, том 3, Волочіння-Данія, видання Академії наук УРСР, Київ, 1960, стор. 576.

Перший том «УРЕ» обговорено в «Українській літературній газеті» (жовтень 1960) та в «Сучасності» (січень 1961, стор. 115-122); другий — в «Сучасності» (квітень, 1961, стор. 109-115).

їни Москвою та історичний конфлікт між ними і в) таврує або нехтує все те в минулому й сучасному, що не вкладається в рамки «російсько-українського єднання». Повторюємо: на широкій канві енциклопедичного довідника (історія, культура, сучасна ситуація на Україні і поза її межами тощо) це ще більше вражає, ніж у спеціялізованих курсах історії літератури чи загальної історії. Проте «УРЕ» різниться від названих «канонічних» книг тим, що в ній проводяться спроби дечим доповнити приведену до повного зубоження українську культуру та історію. Третій том «УРЕ» дає для цього низку ілюстративного матеріялу.

Такі статті з історії козаччини, як «Гадяцький договір», «Гайдамацький рух» та «Гетьманщина» написано тенденційно, з викривленням відомих історичних фактів. Повстання частини козацької старшини проти польської орієнтації Виговського представлено як прагнення до об'єднання з Москвою, а похід російських воєвод на Україну — як нібито «допомогу» повсталій проросійській партії козацької старшини. Саму Гадяцьку угоду знецінено, бо нею «зрадник Виговський» нібито передав Україну під владу шляхетської Польщі (в дійсності вона нічим більше не обмежувала автономних прав козацької України, ніж різні угоди-«статті» з московськими царями). Так само в статті про гайдамацькі рухи автор (К. Гуслистий) твердить без всяких доказів, нібито в них «відбилося прагнення українського народу до возз'єднання з Росією». Не може бути достатнім доказом для цього той факт, що повстале проти польського панування селянство очікувало допомоги від російських військ, які тоді перебували на Україні; українське козацтво у своїй визвольній війні не раз спиралося на татарську допомогу, що не було рівнозначним з бажанням піддатися під опіку хана. Заслуговує на увагу саме визначення радянськими істориками партнерів боротьби в цю добу: якщо йдеться про придушення гайдамацьких виступів, то це зробили, за «УРЕ», «польсько-шляхетський» уряд та «царське військо» (не російське військо!).

Стаття «Гетьманщина» доволі бліда, і їй бракує державно-правної аналізи, замість чого, подано переяскравлену характеристику соціяльних відносин («февдально-кріпосницька система»). Проте дивує, що такий поважний автор, як В. Голобуцький, мусів удатися до демагогії і очевидної фальшивки, говорячи про кінець гетьманського уряду 1918 р. Цитуємо дослівно з статті «Гетьманщина»: «Контрреволюційна Г. викликала всенародне обурення. Під керівництвом комуністичної партії укр. народ з допомогою рос. народу в кінці 1918 р. вигнав іноземних інтервентів і повалив Г.» Чи догадається читач в УРСР, що йдеться тут про повстання Директорії, заслуги якої автор приписав компартії та російському народові?

Подібно трактує історію української революції 1917-1920 рр. ряд інших статтей та заміток. М. Супруненко в більшій статті «Громадянська війна» так само промовчує повстання Директорії проти гетьмана; повалення гетьманату і кінець німецько-австрійської оку-

нації прийшов нібито у висліді «визвольної боротьби трудящих України», яку «підтримав великий рос. народ». Автор говорить про ці події так: «В листопаді 1918 на Україні почалось вигнання нім. окупантів та гетьманців і розгорнулася боротьба за відновлення рад. влади». Згідно з теперішньою радянською історіографією, Супруненко перебільшує ролю інтервенції Антанти в російській громадянській війні і применшує сили внутрішніх антибільшовицьких фронтів, в тому числі і національно-визвольну боротьбу українського народу проти Росії. Український національний рух тавруеться як експозитура держав Антанти («укр. буржуазні націоналісти — прислужники антантівських інтервенцій»). Повторюється стара леґенда про угоду з лютого 1919 р. між Директорією і Францією, «за якою над Україною встановлювався протекторат імперіялістичної Франції». Відомо, що боячися позитивних наслідків переговорів між Директорією і французьким командуванням в Одесі, більшовики масово розповсюджували фальшивку такого договору для компромітації Директорії серед мас (однією з «умов», наприклад, була федерація України з білою Росією). Фіктивність цього «договору» згодом розкрив більшовицький історик А. Ґуковський («Французская интервенция на Юге России», Москва, 1928). Але це не перешкоджає теперішнім радянським історикам підтримувати міт про принизливі умови договору, на які нібито погодилася Директорія.

До категорії таких мітів належить і вперте твердження авторів «УРЕ» про угоду між Петлюрою і Врангелем з жовтня 1920 р. щодо спільного наступу на більшовиків. Відомо, що ніякої угоди з українського боку з Врангелем не було. Заключено натомість військову угоду з російськими частинами в Польщі та їх політичним керівництвом, Російським політичним комітетом в Польщі на чолі з Б. Савінковим. На підставі військової і політичної конвенції цей комітет визнавав державну незалежність УНР і включав свої військові частини в Польщі (близько 5 000 людей) до спільного з армією УНР походу проти більшовиків у листопаді 1920 р. Якщо б «УРЕ» представила справу так, то навіть радянський читач не знайшов би компромітуючих УНР і Директорію моментів.

Також ніде не згадано, що саме завдяки отаманові Григорієву більшовикам удалося витиснути французів з Одещини. В замітці «Григор'євщина» «УРЕ» не знаходить ні одного доброго слова про свого колишнього союзника, який, подібно до Махна, немало спричинився до більшовицької перемоги на Україні. Варто відзначити правильну характеристику денікінської окупації України в 1919 р. «На Україні денікінці відновили найгірші часи національного гноблення та утисків, вони закрили укр. школи, заборонили видавати літературу укр. мовою». Це все правда, але чим різнилась у ставленні до українського культурного життя окупація України російсько-більшовицькими військами? Навіть радянські джерела 20-их рр. дають достатньо матеріялів про переслідування українського культурного життя більшови-

цькою окупаційною владою. Невже Супруненко справді думає, що наведена в «УРЕ» відбитка пляката п. з. «РСФСР. Товаріщам українцям», написаного жахливо неграмотною мовою, мала б говорити про більшовицьку прихильність до України?!

Наведемо бодай ще два приклади фальшування авторами «УРЕ» новітньої української історії. Замітка «Галицько-буковинське генерал-губернаторство» містить безпідставний наклеп на видатного діяча Д. Дорошенка. Відповідний пасус звучить: «Після Лютневої революції Тимчасовий уряд призначив у Г.-Б. г. г. комісаром укр. буржуазного націоналіста, який фактично продовжував здійснювати гнобительську політику царської адміністрації».

Кишить від перекручень і звичайних вигадок стаття О. Касименка про М. Грушевського. Редакції «УРЕ» не можливо було зіґнорувати цілком цю визначну постать України XX стол., бо вона добре відома новій ґенерації підрадянських людей, або збути її стереотипною наличкою в роді «григор'євщина», «махнівщина» чи «шумськізм». Тому подано про нього майже односторінкову статтю. Але на цій одній сторінці стільки перекручень і вигадок, що для їх зреферування треба б кількох сторінок. Наведемо тільки наймаркантніше. Є загальновідомим неґативне ставлення Грушевського до групи еміґрантів з Наддніпрянщини, що в 1914 р. утворили в Австрії «Союз визволення України». Очолюване ним Товариство українських поступовців у листопаді 1914 р. ухвалило, що союз не має права виступати від імени Великої України. І це не було тільки опортуністичне ставлення Грушевського у зв'язку з тим, що він і ТУП побоювалися переслідувань російського уряду. Неґативне ставлення до віденського СВУ він висловив і пізніше, вже на становищі голови Центральної Ради. Однак «УРЕ» пише про це так:

«Грушевський був ідейним надхненником „Союзу визволення України", створеного на початку першої світової війни ґенеральними штабами нім. і австро-угорської армій з шпигунсько-пропаґандистськими цілями. За допомогою цього „Союзу" Г. переїхав з Відня через невтральну тоді Румунію в Росію і перебував у Москві».

Але про арешт і заслання Грушевського в 1914 р. не сказано ні слова, як промовчано і його примусове видалення з України в 1930 р. Критикуючи його історичні погляди, Касименко пише очевидні нонсенси, мовляв, Грушевський проводив в українську історіографію теорію «безбуржуазности» і «единого потоку» в розвитку української нації «з метою утвердити клясове панування укр. буржуазії і поміщиків над укр. робітниками і селянами». Мабуть, ніщо інше не могло бути чужішим крайньому соціялістові-народникові Грушевському, ніж те, що йому закидає теперішня радянська історіографія. Щоб пов'язати постать і погляди Грушевського з актуальною антинімецькою пропаґандою, Касименко наводить цитату з Грушевського, що Україна «зв'язана тісно і безпосередньо з Західньою Европою — Німеччиною в першу чергу». Нам важко сказати, з якої

статті, праці чи промови Грушевського вирвано ці слова. У відповідному контексті цей вислів може цілком відповідати історичній правді (напр., німецький вплив на організацію українських міст); проте поруч «наукового» коментаря, мовляв, цим Грушевський хотів виправдати «запроданство укр. буржуазних націоналістів нім. імперіялізмові», Касименкове твердження звучить більше, ніж неповажно. Додаймо до цього не знати звідки взяте ще одно твердження автора, що «проти реакційних поглядів Грушевського непримиренно виступали революційно-демократичні діячі — І. Франко, М. Коцюбинський, П. Грабовський та ін.» — і тоді матимемо образ безпардонного фальшування нашого минулого і його дослідників.

Історія Західньої України в «УРЕ» також викривлена і спростачена в таких статтях і замітках: «Галичина», «Галицько-руська Матиця», «Греко-католицька церква», «Головна руська рада» та деякі інші. В статті «Галичина» І. Компанієць зігнорував усю національно-культурну і національно-визвольну традицію цього краю. За автором, Головна руська рада 1848 року постала, «щоб не допустити дальшого посилення революційного руху», а революційним рухом на українських землях український автор вважає польські вуличні демонстрації у Львові. Такі ж причини висуває він на перебрання українцями влади у Львові та утворення ЗУНР («з метою придушення революційного руху...»). Справді бо, яку іншу «революцію» збиралась випередити українська революція на Західній Україні, як не польську?! Невже ця остання ближча радянському авторові? Можливо, бо про польсько-українську війну, яка точилась більше, ніж півроку, Компанієць не згадує нічого. Є ще багато інших суцільних вигадок у цій статті, але є там і трохи прикрої для більшовиків правди. Маємо на увазі відкрите визнання, що новій владі щойно в 1950 р. вдалося зламати опір населення. « В 1950 в зх. областях УРСР була завершена суцільна колективізація с. г., в ході якої трудящі під керівництвом комуністичних організацій завдали нищівного удару залишкам банд укр. буржуазних націоналістів та їх соціяльній базі — куркульству».

Москвофільську діяльність Галицько-руської Матиці «УРЕ» затушовує і, за російським радянським істориком галицького москвофільства, Малкіним, критикованим недавно навіть групою українців у Львові, пише, що «її діяльність у цілому відіграла позитивну ролю в розвитку укр. культури в Галичині». Натомість, такої оцінки не дано Гол. Руській Раді, яка, мовляв, «розпалювала національну ворожнечу» і була реакційною. А втім у редакції «УРЕ» вчинено поважний недогляд: в замітці про Головну Руську Раду сказано, що саме ця «реакційна» рада утворила Галицько-руську Матицю, москвофільські видання якої «УРЕ» оцінює позитивно, тоді як «Просвіти» та кооперативи затавровано як організації «буржуазні».

Греко-католицьку церкву «УРЕ» називає «знаряддям політичного і національного гноблення слов'янських народів», митр. А. Шеп-

тицького — «запеклим ворогом свободи українського народу», а про львівський псевдособор у 1946 р. сказано: «Ця постанова (про ліквідацію греко-католицької церкви) відбивала прагнення віруючих і дістала їхню цілковиту підтримку». Додаймо до цього відоме безпідставне обвинувачення більшовиків у замітці про письменника Я. Галана, що він «загинув від рук агентів Ватикану», і тоді матимемо менш-більш ясну картину, що «УРЕ» подає українському читачеві про так важливу сторінку національно-духової історії України, як українська греко-католицька церква.

Про те, як «УРЕ» насвітлює історію української культури та освіти, наведемо ще цитату з статті «Грамота» (Т. Горбунцова). Після того, як авторка ствердила, що польські магнати, австро-угорські барони, румунські бояри і царська політика (знову без національного визначення, ніби існував якийсь інтернаціональний царат) чинили перешкоди в справі поширення письменности на Україні, вона додає: «Розвиткові грамоти шкодили і українські буржуазні націоналісти». Так виглядає науковість «УРЕ»: бажане видається за дійсність.

Дальшим виявом рафінованої русифікаційної політики, яку проводить «УРЕ», є національне визначення українських культурних діячів. Третій том дає кілька дуже разючих прикладів. Тоді як «УРЕ» називає українськими чи не всіх техніків, природознавців, лікарів та інших представників застосовних наук, які діяли і діють на Україні, не зважаючи на їх національну приналежність (це стосується багатьох росіян, євреїв, поляків, німців та інших), деяких яскравих українських культурних діячів, зокрема письменників, вона приписує росіянам та українцям, дарма що вони були творцями українського культурного відродження в XIX столітті. Тоді як Макс Мойсейович Губергріц є, за «УРЕ», українським радянським терапевтом, Марко Вовчок — «видатна революційно-демократична українська і російська письменниця». Важко відгадати, якою логікою керуються тут редактори «УРЕ». Ось ще приклади такої логіки. Довідуємося, що також Євген Гребінка — «укр. і рос. письменник». Подібне маємо і в другому томі, де В. Боровиковський та Д. Бортнянський названі і українськими і російськими культурними діячами. Якщо йдеться про останніх, то «Большая советская энциклопедия» тримається того самого русифікаційного курсу, але у випадку Марка Вовчка та Гребінки московські редактори не посміли переступити меж пристойности і правильно визначили їхню приналежність до української культури (выдающаяся укр. писательница»; «укр. писатель»). Росіян з «БСЭ» переплюнули наші рідні землячки, відписуючи творців нового українського письменства російській культурі.

Пробуючи знайти якесь вияснення для цього справді чудернацького підходу київської «УРЕ», приходимо до такого висновку: прикметник «український» в додатку до прізвища хеміка, лікаря, ма-

тематика, архітекта чи ґрунтознавця має для редакторів «УРЕ» значення територіяльної приналежности, є визначенням льокальним як от «сибірський», «кавказький» (замість сказати «з України», «з Кавказу»). Таке визначення «український» редактори «УРЕ» щедро роздають різним особам, що довше чи коротше працювали на Україні. Але дефініція «український» при йменні письменника, історика, композитора чи маляра означає його пов'язання з національною культурою, світоглядом даного народу, вона утотожнюється з самобутністю нації і її прагненнями. І тут редактори «УРЕ» пішли так далеко по лінії «російсько-українського зближення», що всюди, де його можна сповидно виявити, роблять це навипередки з самими росіянами. А таким сповидним привóдом до цього є, напр., факт, що даний письменник писав також російською мовою в умовах дореволюційної Росії, нічого не говорить про його приналежність до російської культури чи персональне визначення себе в її рамках. Цей факт радше подібний до того, що частина французьких чи німецьких письменників в XV-XVII стол. писала також латинською мовою, що українські автори XVII-XVIII вв. писали також польською мовою, або дехто з росіян XVIII-XIX століть пробував пера і французькою мовою. Було б смішним саме на цій підставі зарахувати останніх до французької літератури. Подібно стоїть справа і з Вовчком чи Гребінкою. До якої національної літератури вони самі себе зарахували, свідчить обставина, що серед справді невідрадних умов для українського письменства вони цілком свідомо (а не з «гоббі»!) стали його новітніми творцями. За логікою «УРЕ» скоро дочекаємося, чого доброго, що й Шевченко буде названий «укр. і рос. поетом», бо він також писав по-російському. Будемо раді, якщо редактори «УРЕ» спростують наші міркування з приводу цього справді скандального маніпулювання діячами української культури...

Кількість прикладів фаворизування російської культури приписуванням їй різних діячів можна збільшити. Напр., Миколу Ґе (в «УРЕ» — Ге) названо російським живописцем. Але, щоб якось невинно згадати його пов'язання з Україною, додано: народився в сім'ї українського поміщика. Насправді ж Ґе можна так само свобідно назвати українським, як і російським малярем; адже він 20 років свого творчого життя провів на Україні і має низку творів з українською тематикою. А для точности — він не українського походження, хоч народився і довго жив на Україні, а французького. Подібно у випадку ґрунтознавця К. Ґедройца, якого «УРЕ» називає «російським рад. ґрунтознавцем». Він однаково може бути названий і українським, бо походив з України і довго на ній працював. Чому б редакторам «УРЕ» не подати його польського походження, як це вони зробили з Титом Ґембіцьким, актором і режисером поль. роду на українських сценах? Невже вони думають, що об'єктивне представлення речей не йтиме по лінії їхнього служіння «ад майорем Московіс ґлоріям»?! Не інакше бо доводиться пояснити той факт,

що чистокровного німця, подорожника та етнографа Йогана Ґотліба Ґеорґі зроблено «російським етнографом, мандрівником», хоч він усі свої праці писав німецькою мовою.

Іншим проявом русифікаційного курсу «УРЕ» є вживання російських географічних назв, замість відомих українських. Вже в попередніх рецензіях ми вказали на кілька таких прикладів, а тепер констатуємо в цьому певну реґулярність: географічні назви поза УРСР, хоч вони і мають українські відповідники, «УРЕ» вживає в їх російському звучанні. Напр., «УРЕ» пише «Воронеж» у стосунку до обласного центру Воронізької области, але поруч є також «Вороніж» (селище міського типу Сумської области). Значить, росіяни можуть уживати російських форм для українських міст, сіл, річок (Харьков, Львов, Подгайцы, Днепр), але українці в своїх публікаціях не можуть уживати таких традиційних українських форм, як Вороніж, Білгород і т. д. Цікаво ще поглянути на карту Воронізької области (карта, самозрозуміло, українською мовою, чи краще — тільки українськими літерами, бож це в «УРЕ»). Назви цілого ряду населених пунктів південної і південно-західньої частин области, де навіть за «УРЕ» живуть українці, подано в російській версії. Суто українські назви сіл, здебільша з закінченням «івка» подано по-російському: Новомарковка, Бугайовка, Неровновка, Юрасовка, Ольховатка тощо.

З черги перейдемо до групи українознавчих статтей і заміток, зміст яких засадниче не виявляє перекручень і разючого фальшування, але в яких є багато прогалин і український матеріял яких потрактований недостатньо. Насамперед — бракує етнографічного матеріялу в таких гаслах, як «Волочіння», «Ворожіння», «Голосіння». В статті про філософа Геґеля не згадано про вплив його вчення на Україні та про його послідовників на наших землях (пор. цікаву статтю Д. Чижевського в «Енциклопедії українознавства» про геґеліянство на Україні). Мало українського матеріялу в добрій статті покійного Л. Булаховського «Граматика». Не мають будь-якого змісту статті «Гроші», «Герб»; з останнього є посилання на «Геральдику», але й тут вся українська геральдика збувається кількома загальниковими рядками. Так само в загальних статтях «Географія», «Ґрунтознавство» не подано огляду цих наук на Україні; обидві вони мають поважну традицію на нашій батьківщині, проте читач не могтиме довідатися з кількох прізвищ дослідників у Росії та СРСР, хто властиво є українськими географами чи ґрунтознавцями. В семисторінковій статті «Гірнича справа» акад. О. Щербань не подає окремо розвитку цієї важливої ділянки техніки на Україні. Цікаво згадати, що на 12 позицій літератури, поданої в цій статті, немає ні однієї праці українською мовою.

З історичних гасел видаються нам слабими і неповними замітки про державно-правні інституції Гетьманщини. Також слабою є замітка «Галич», археологічний компонент якої міг би бути значно біль-

ще поширеним. До речі, тут трапилась одна навмисна помилка: подано, що археологічні дослідження Галича провадилися в 1939-41 та 1951-52 рр., себто лише в радянський період. А проте загальновідомо, що розкопи Галича провадилися вже в минулому сторіччі і в першій половині нашого, зокрема в 30-их рр. Редактори «УРЕ» явно не бажали згадати головного дослідника Галича, Я. Пастернака, який провів багато стосовних праць до радянського періоду. Вражає також, що в літературі при цій замітці не подано ні однієї з багатьох фахових праць про Галич українською та іншими мовами, а названо тільки загальну російську працю М. Тихомирова («Древно-русские города») та туристичний довідник («Визначні місця України»). Уже тільки цей аспект опрацювання одного з найважливіших українських археологічних гасел в «УРЕ» вказує на низький її науковий рівень.

З історії культури слабо опрацьовано такі гасла: «Ізидор Воробкевич», «Яків Головацький», «Головна Руська Рада», «Гімназії», а також «Грамота», «Грамотність» (про що вже раз була згадка). Навіть деякі статті, що стосуються радянського періоду, дуже бідні на конкретний історичний зміст: «Всеукраїнська надзвичайна комісія — ВУЧК» («УРЕ» не подає ні одного прізвища осіб, що керували чи були відповідальні за діяльність цієї, по-своєму важливої інституції), «Всеукраїнська спілка пролетарських письменників», «Громадянство» тощо. В останній статті зовсім не подано аналізи законодавства про громадянство УРСР в 1918-1923 рр., коли ще існувало окреме українське радянське громадянство. В замітці «Галицький революційний комітет» соромливо промовчано назву «держави», яку створили більшовики після зайняття частини західньоукраїнських земель у 1920 р., а саме Галицької Радянської Соціялістичної Республіки, а також не подано складу її комуністичного уряду. Річ у тому, що й одну і другу справу речникам теперішнього режиму подавати невигідно. Сам факт утворення Галицької РСР, обумовлений тактичними маневрами, в дійсності суперечив національно-соборницьким інтересам, і це нинішній режим воліє промовчувати; а прізвищ членів галицького комуністичного уряду, крім Затонського, годі подавати, бо всі вони згодом були так чи інакше засуджені, і їх ще не реабілітовано.

При цій нагоді згадаємо про реабілітованих культурних діячів, прізвища яких знаходимо в «УРЕ». Маркантною реабілітацією третього тому «УРЕ» є поет-модерніст Микола Вороний. «Історія української літератури» (перший і другий томи 1954 і 1957) не знаходять для нього доброго слова; бібліографічний показник «Художня література, видана на Україні за 40 років» (1958) випустив видання поезій Вороного в УРСР. «УРЕ», після появи вибраних його поезій у 1959 р. з передмовою акад. О. Білецького, здобулася для нього приблизно на двадцять рядків і вмістила портрет поета; з замітки довідуємося, що Вороний помер в 1942 р. Звичайно, сказано, що збірки його по-

езій «були позначені подекуди буржуазно-націоналістичними та декадентськими мотивами». Проте є і позитивна оцінка: «поетичним творам В. властиві різноманітність жанрів і форм, досконалість віршу». «УРЕ» вмістила також нотатку про репресованого письменника Василя Вражливого, якому нарешті знайдено дату смерти (1938), бо згаданий бібліографічний показник ще її не подає. Так само названо західньоукраїнських письменників в УРСР, які зазнали переслідувань: Володимира Ґадзінського (1932) і ще живих Мечислава Гаска і Володимира Ґжицького. Обох останніх реабілітовано 1956 р. Про Гаска написано, що він «зазнав переслідування з боку польських властей, був ув'язнений». Проте ні словом не згадано, де він пробував і що видав між роком 1932 і 1958 (роки появи останньої книги перед арештом і першої по реабілітації). Мабуть, тому, що В. Ґжицький нині покаявся і пише в офіційному дусі, а головно тому, що він переробив свій роман «Чорне озеро», «УРЕ» не критикує цей «порочний твір», що коштував авторові кільканадцять років неволі. З репресованих подано ще письменника Дм. Гордієнка († 1942) та єврейського письменника з України Давида Гофштейна. Останній належав до групи єврейських культурних діячів, яких у 1952 р. зліквідовано за «космополітизм» і «аґентурну діяльність» на користь Ізраїля. Цим сталінський тероризм і шовінізм завдав єврейській культурі в СРСР болючого удару. Хрущов в останні роки відмежувався від антиєврейських погромів Сталіна, але ніколи нічого відкрито не було сказано про ліквідацію чолових діячів радянського єврейства. «УРЕ» трохи кидає світло на це і розкриває, що їх зліквідовано одного дня, місяця і року.

Як дату смерти Д. Гофштейна, якого посмертно реабілітовано, подано 12 серпня 1952 р. Цю саму дату смерти знаходимо і стосовно іншого єврейського письменника на Україні Давида Бергельсона. Це безумовно свідчить, що обох письменників розстріляно одного і того самого дня, як і їхніх однодумців і товаришів пера; їх імена або будуть промовчані, або з'являться в «УРЕ» щойно згодом.

Автори й редактори «УРЕ» старанно промовчують про репресії українських та інших діячів в СРСР за сталінської ери, хоч КПРС нібито засудила сталінські ексцеси та «культ особи». Вони не мають сміливости сказати про це відкрито, хоча про сталінську практику в сателітах вони говорять (див. виразну згадку про ув'язнення В. Ґомулки в 1951-54 рр.).

Ми ще знайшли в третьому томі названими без негативних епітетів прізвища трьох нереабілітованих літературних діячів: М. Любченка та П. Филиповича, як авторів збірника «Гроно», і М. Зерова, як перекладача класичної літератури. Чи ця об'єктивна згадка мала б означати і їх реабілітацію? В цьому можна сумніватися; проте слід відзначити як позитивний факт, що й цих літераторів не промовчують цілковито, що було дотеперішньою практикою, а, якщо їх і згадують, то не обов'язково тільки з образливими епітетами.

Більш-менш пристойну статтю вміщено про Бориса Грінченка (автори — І. Пільгук, О. Мазуркевич). Поза такими визначеннями, як «діяч буржуазно-ліберального напрямку», «стояв на позиціях буржуазного націоналізму», в цій статті є багато об'єктивного матеріялу про різнобічну діяльність Грінченка. В кінці статті сказано: «Заслугою Г. є його боротьба за навчання рідною мовою, широка популяризація кращих творів укр. літератури й народної творчости, створення підручників». В якому кричущому дисонансі з цим стоїть твердження в статті «Грамота», мовляв, розвиткові грамоти шкодили українські буржуазні націоналісти! На жаль, стаття «Громади», що мала всі дані навіть за сьогоднішнього курсу виглядати пристойніше, не дорівнює попередній. Вона дуже мало інформативна, а оцінка кількадесятирічної праці «громад», єдиних носіїв українського національного руху на Наддніпрянщині у свій час, тільки негативна, хоч у ній брала участь низка діячів, яких радянська історіографія зараховує до революційних демократів.

Особливо приємно було знайти в третьому томі «УРЕ» дві невеличкі замітки: перша — про видатного хеміка, акад. І. Горбачевського, ректора Празького чеського університету та УВУ; звичайно, про його участь в організації української науки за кордоном та про його політично-громадську діяльність (член австрійської палати панів, міністер здоров'я у Відні тощо) «УРЕ» не згадала; другу — про письменницю Катрю Гриневичеву, що померла на еміґрації в 1947 р.

Рецензований том «УРЕ» дає надзвичайно мало місця українству поза УРСР. В семи гаслах географічних та адміністративних одиниць СРСР згадується, що серед їх населення є також українці, а саме в таких: Воронізька, Гомельська, Горно-Алтайська Автономна та Ґродненська області, Грузинська РСР, Дагестанська АРСР, Далекий Схід («значну частину населення Д. С. становлять українці, в окремих районах Амурської обл. та Приморського краю — 25-50% заг. кількости жителів»). І це все; ні слова більше про їх культурне життя, установи, пресу, шкільництво, звичайно, нічого подібного там не існує. Тому «УРЕ» промовчує і про революційну і про дореволюційну дуже цікаву культурно-політичну сторону національного життя української далекосхідньої колонії. Політика Москви супроти української меншости поза УРСР — це найчорніша сторінка т. зв. національної політики КПРС. Додаймо, що подібна доля деяких меншостей і на Україні: на підставі дотеперішніх томів «УРЕ» це можна ствердити стосовно болгарів, ґаґаузів та греків. Цим меншостям відмовлено в культурному житті рідною мовою. Вони здебільша русифікуються, бо живуть по містах або в таких областях України, де русифікація взагалі всього населення пішла найдалі (Одеська, Кримська, Миколаївська і Сталінська області).

Є в цьому томі ще три біографії «прогресивних» діячів у Канаді і окремі нотатки про три пресові органи за кордоном, також «прогресивні». Все багатогранне життя української діяспори, яке саме

стосовно літер В-Г-Ґ дає дуже багато матеріялу для енциклопедичного зафіксування, просто зіґноровано. Дуже поверхова, однобічна і назагал аґітаційна стаття «Газета» згадує всього-на-всього дві еміґраційні газети з кількох сот назв, і то ось у якому формулюванні: «Газети буржуазно-націоналістичного напрямку видають укр. націоналістичні покидьки у США («Свобода»), в Канаді («Новий шлях») та ін. країнах». Щодо культурних діячів уміщено нотатку про письменника Ґренджу-Донського на Словаччині, не згадуючи його творів національно-політичного змісту, а також промовчуючи, що на нього кілька разів була нагінка за буржуазний націоналізм. Не помогло йому тут і те, що з 1945 р. він став членом компартії. Лишається справді незрозумілим, чому редактори не дали місця в «УРЕ» чи не єдиному гідному нині уваги діячеві української культури в Польщі, маляреві Л. Ґецові.

З черги подамо ще кілька маркантних гасел із «УРЕ», що видаються нам важливими з погляду нинішньої ситуації в УРСР. Наприклад, замітка «Восьмирічна неповна середня загальноосвітня політехнічна школа» (так звучить теперішня назва повної початкової школи в УРСР) розкриває хвилюючу нас проблему мови навчання в школах УРСР. Процитуємо належний пасус:

«Навчання відбувається рідною мовою учнів. Питання про те, якою мовою навчатимуться діти в школах, вирішують батьки. В школах з українською або російською мовою викладання вивчаються: рідна мова, за бажанням батьків — відповідно: українська чи російська, іноземна мова, література, математика, фізика, хемія, біологія, географія, історія, малювання, музика і співи, фізична культура та праця. Російська мова вивчається як засіб міжнаціонального спілкування, зміцнення дружби всіх народів СРСР. В школах з іншими мовами викладання (румунською, угорською та ін.) вивчаються: рідна мова, російська та іноземна мови й інші навчальні дисципліни».

Сказано досить ясно. Але для ще більшої ясности дозволимо собі підкреслити найважливіші пункти, бо їх для декого може завуалювати спосіб авторового формулювання: 1) в українській школі УРСР викладається російська мова, не зважаючи на «добровільність», бо вона є засіб «міжнаціонального спілкування»; 2) в російських школах УРСР навчають української мови тільки там, де цього виразно батьки домагаються (можна думати, що таких батьків є мінімальний відсоток — як через перевантаження дітей працею та іншими предметами, так і у висліді російського шовінізму); 3) в школах меншостей на Україні (румунських та угорських) фігурує, як предмет тільки російська мова, а української як предмету немає; тут навіть не дається батькам можливість вибору. Це значить, що всі меншості на Україні мають стати об'єктом русифікації. Згадана стаття в «УРЕ» не подає ніякої статистики про стан шкільництва в УРСР за мовою навчання; але можна думати, що новий шкільний закон вніс поважні зміни в справу викладової мови в школах.

З «УРЕ» довідуємося, що на Україні існує цілий ряд дослідних інститутів: виноробства, кукурудзи, луб'яних культур, цукрових буряків, селекційно-генетичний ім. Лисенка; всі вони належать до Всесоюзної академії сільсько-господарських наук, а не до стосовної академії УРСР у Києві.

Замітка «Головне управління при раді міністрів» інформує нас про наявність у Києві однієї установи, про яку важко знайти вказівки в поточній радянській пресі. Її назва: «Головне управління організованого набору робітників і переселення». З інших джерел знаємо, що стосовні відділи існують при обласних виконкомах. Не важко догадатися про ціль і характер діяльности цих установ.

В попередніх рецензіях ми згадали, що «УРЕ» вмістила окремі гасла про кілька правних інститутів, які в радянській практиці є звичайною фікцією. Такий курйоз знаходимо і в третьому томі. Сталінська конституція передбачає «всенародний опит» у формі референдуму. Це є цілком теоретична установа, бо на протязі сорока років її ні разу не застосовано, хоч би в такій інсценізованій формі, в якій відбуваються в СРСР вибори.

В третьому томі немає цілого ряду біографічних та речевих гасел, які нормально повинні були б знайти в ній місце. Говоримо «повинні» не в сенсі наших побажань, але навіть виходячи з радянського характеру «УРЕ» та приписаної її редакції лінії. При більшій пошані до української культурної спадщини, при бодай трохи більшому бажанні зберегти науковий стандарт і при дрібці громадської відваги редакторів у цьому томі «УРЕ» могли бути вміщені біографічні замітки ще про таких осіб: член президії ВУЦВК Яків Волошин, поет Марко Вороний, письменник Юхим Вухналь, громадський діяч Андрій В'язлов, скульптор Михайло Гаврилко, історик Василь Гаджега, режисер Григорій Гаєвський, галицький соціялістичний діяч Микола Ганкевич, мовознавець Всеволод Ганцов, астрофізик Борис Герасимович, історик Василь Герасимчук, історик Йосиф Гермайзе, літературний критик Є. Гірчак, літературознавець Микола Гнатишак, актор Іван Годяк, мовознавець Григорій Голоскевич, мистецтвознавець Микола Голубець, український емігрант у США Агапій Гончаренко, історик Микола Горбань, літературознавець Ярослав Гординський, філософ Михайло Гордієвський, ботанік Константин Горницький, козацький полковник Дмитро Горленко, радянський діяч Григорій Гринько, маляр Олекса Грищенко, історик Олександер Грушевський, дипломат XVIII стол. Андрій Гудович, козацький полковник Григорій Гуляницький, радянський історик Константин Гуслистий, географ Володимир Ґеринович, ботанік Зоя Ґіжицька, польський поет «укр. школи» Станіслав Ґрудзінський, правник письменник Євген Давидяк, археолог Василь Данилевич, літературознавець Володимир Данилів.

Із речевих гасел в «УРЕ» нема, а могли б бути: газети «Воля», «Вперед» («ЕУ» подає сім позицій, всі вони соціялістичні, в тому

числі один щоденник; натомість «УРЕ» містить довші замітки про російські ефемерні газети подібної назви, що іноді мали лише по кілька випусків), ряд установ з назвою на «Всеукраїнський» (в «ЕУ» — 32, в «УРЕ» — 14), в тому числі такі, як — Всеукраїнська наукова асоціяція сходознавства, Всеукраїнське т-во революційних музик, Всеукраїнський історичний музей ім. Шевченка, Вукоспілка і навіть Всеукраїнська асоціяція марксо-ленінських інститутів, далі — ліва робітнича організація у США «Гайдамаки», стаття про голод (наша суґестія не має в собі нічого провокативного!), поважний економічний журнал «Господарська часопись», перший на Наддніпрянщині український щоденник «Громадська думка», гумористична преса тощо.

Більшість із названих і не включених до «УРЕ» гасел, які, нормально беручи, могли б увійти до неї, належать до XX століття (20 із названих діячів жили і працювали в УРСР). Значно краще виглядає справа з діячами XIX століття і навіть з попередніх періодів. Насувається думка, що не одному українцеві треба було народитися на п'ятдесят років раніше, щоб його ім'я зберегли редактори «УРЕ» для нащадків.

Врешті відзначимо, що багато неполітичних гасел опрацьовано в «УРЕ» досить добре і солідно. Деякі з них подають куди більше українського матеріялу, ніж це робить «ЕУ», напр., статті: «Вугільна промисловість», «Газифікація», «Графіка», «Ґравюра». При географічних назвах подано цікавий історичний матеріял, зокрема при полкових містах. Є також низка біографічних гасел, головно культурних діячів в УРСР, дані про яких зібрати на еміґрації не легко і замітки про яких з цих причин не ввійшли до «ЕУ». Можна думати, що під цим поглядом поява «УРЕ» може бути допоміжною і для «ЕУ», зокрема для її можливого другого доповненого видання. Але чи поява «ЕУ» зможе мати вплив на покращення змісту «УРЕ»? Дотеперішні томи не дають підстав для такої надії. Тому шість томів еміґраційної «Енциклопедії українознавства» будуть дуже потрібними на полицях книгарень — для доповнення і кореґування шістнадцятьох томів київської «Української радянської енциклопедії».

Антологія української прози малої форми

Антологія українського оповідання в 4-ох томах. Редакційна колегія: О. І. Білецький, О. Є. Засенко, Л. М. Новиченко, С. А. Крижанівський. Державне видавництво художньої літератури, Київ, 1960. Том 1-ий — стор. 574 + 2 вл., том 2-ий — стор. 580 + 4 вл., том 3-ій — стор. 682 + 2 вл., том 4-ий — стор. 744 + 4 вл.

Однією з видатніших появ на книжковому ринку УРСР є видана наприкінці минулого року в чотирьох томах «Антологія українського оповідання», що є першою найбільш об'ємистою радянською публікацією цього роду. Перша спроба такої антології, але обмежена тільки «радянським часом» і з скрупулятним вилученням усіх репресованих прозаїків була видана 1951 року, ще за режиму Сталіна, з нагоди тодішньої т. зв. Декади українського письменства і літератури, під назвою «Українська радянська новела» (ДВХЛ, Київ, 1951, 4^0, стор. 554 + 2), за редакцією О. Гончара, О. Гуресва, Ю. Дольд-Михайлика, В. Козаченка, Ю. Смолича. Ю. Яновського. До чергової «декади» 1960 р. причасована теж і теперішня, 4-томова «Антологія українського оповідання», видана, як і попередня з 1951 р., незвичайно низьким, як на кількість читача в УРСР, накладом (всього 15 000 примірників).

Супроти «Української радянської новели», що охоплювала вибрані оповідання 57 «радянських» письменників, «Антологія українського оповідання» набагато повніша. Перші два її томи охоплюють «Українське оповідання дожовтневого періоду», разом 47 письменників, а томи третій і четвертий — «Українське радянське оповідання» з творами 82 письменників. Як редактор першого тому, що починається Григорієм Квіткою-Основ'яненком і кінчається Наталією Кобринською, фігурує О. І. Білецький. Як редактор другого тому — від Лесі Українки до Степана Васильченка — підписаний О. Є. Засенко. Упорядкування та біографічні довідки обох цих томів належать М. М. Шумилові. Як редактор третього тому — від М. Ірчана до Л. Первомайського — названий Л. М. Новиченко і четвертого тому — від О. Довженка до С. Плачинди — С. А. Крижанівський. Упорядкував обидва ці томи М. Й. Сиротюк, і йому теж належать вміщені в двох томах біографічні довідки, що передують зразкам творчости окремих письменників. Упорядкування в усіх томах досить хаотичне, бо впорядники, дотримуючися в основному хронологічної засади і подаючи письменників за роками, коли появилися їх перші книжкові видання, дуже часто відступають від цієї засади і «вставляють» письменників за віком або за першим їх друкованим твором, що не завжди був їх першим книжковим виданням. Побіч біографічних довідок подаються портрети письменників і наводяться бібліографічні дані про назви і роки видання важливіших їх творів.

Всій антології передує конспективний огляд Петра Колесника п. н. «Українське оповідання», що в ньому автор поставив собі завдання «дати загальну характеристику ста-

новлення і розвитку українського оповідання, на конкретних фактах показати його особливості, визначити ті традиції XIX стол., на яких розквітла принципіяльно нова радянська новелістика». Визначивши заздалегідь, що мова може йти тільки про «демократичні традиції в українській літературі дожовтневого періоду», автор передмови не забув обов'язкових у радянськім літературознавстві, як і взагалі в усій радянській науці, заклинань на Леніна та його бороду, і цитує його слова, мовляв, «ми з кожної національної культури беремо тільки її демократичні і її соціялістичні елементи, беремо їх тільки і безумовно на противагу буржуазній культурі, буржуазному націоналізмові кожної нації».

Цими словами Леніна, як основним критерієм, керувались і редактори та впорядники антології у своїм підході до окремих письменників та їх творчости і в доборі їхніх творів до редагованої ними антології. Тому і вийшла їх антологія дуже однобокою: до неї не ввійшло майже нічого, що могло б нагадувати про «буржуазний націоналізм» націоналістичних по своїй суті українських письменників XIX і особливо початку XX століття.

Всю українську прозу малої форми «дожовтневого періоду» Петро Колесник поділяє схематично на такі категорії: «етнографічно-побутове оповідання», що його зачинателем він називає Григорія Квітку-Основ'яненка, а послідовниками П. Куліша, Ганну Барвінок, О. Стороженка, Д. Мордовця, О. Конисього, С. Воробкевича та інших; «соціально-побутове оповідання», започатковане Марком Вовчком і продовжуване П. Кузьменком, Ю. Федьковичем, Є. Ярошинською і в ранній творчості Нечуєм-Левицьким, П. Мирним, Франком, Коцюбинським, Васильченком, Тесленком, Бурдуляком, Яновською та іншими і розвинуте в «реалістичне соціяльно-побутове оповідання» особливо Нечуєм-Левицьким, П. Мирним та І. Франком, і «соціяльно-психологічне оповідання», що його творцями Колесник визначає М. Коцюбинського, О. Кобилянську, Стефаника, Черемшину, Мартовича, Маковея, С. Васильченка, А. Тесленка та інших. Всі спроби видатних українських письменників, між ними деякого з названих, вивести українську літературу з вузьких і інколи замулених річищ етнографічної та соціяльної побутовщини і соціяльного психологізму автор передмови намагається вилучити з літературного доробку того часу, ставлячися до них зневажливо і навіть засуджуючи їх за... «здрібненість тем, убогість конфліктів і претенсійність у творчих шуканнях». Авторів цих спроб та ініціяторів нових напрямків в українській прозі Колесник називає «декадентами», які, «охоплені страхом перед народною революцією (?! — *Б. К.*), судорожно хапались за претенсійні приписи „чистого", „безідейного" мистецтва західніх декадентів». Репрезентантами цього, на його думку, декадентства Колесник називає письменників, об'єднаних у гуртку «Молода муза», а також тих, що згуртувалися «навколо войовничої націоналістичної „Української хати"», зараховуючи до них Ю. Сірого, Галину Журбу, І. Липу та інших і обвинувачуючи декадентів ще і в тому, що вони намагалися «залучити до свого гурту видатніших художників» — О. Кобилянську, М. Черняївського, Г. Хоткевича, на чому, мовляв, не виграли ні одні, ні другі, бо Кобилянська та Хоткевич друкували на сторінках «Української хати»... «найслабші свої речі». Про те, що близько до засуджуваних модерністів 900-их років стояв розхвалюваний тепер соцреалістичними літературознавцями за «реалізм» і «соціяльний психологізм» Михайло Коцюбинський, який був не тільки основоположником імпресіоністичного напрямку в українській прозі, але й видав деякі свої твори під фірмою «Молодої музи», П. Колесник мовчить, не бажаючи, мабуть, псувати виведеного ним штучно образу. Дехто ви-

правдання знаходить він тільки для Михайла Яцкова, який з «безнадійного» прихильника «модерну» перейшов на письменника «соціяльного звучання», яке виявилося хібащо в тому, що Михайло Яцків, залишившись у Львові після його окупації радянською армією, ставиться так само суперльояльно до комуністичного режиму, як колись ставився до санаційного режиму «буржуазної» Польщі.

Оповідання початкового «радянського періоду» Петро Колесник характеризує, як «щось посереднє між поезією і прозою», як літературу, сповнену «глибоким ліризмом», «піднесено-романтичним патосом революції», а 20-ті роки, період ставання «радянського оповідання» — як період гострої боротьби з ідейно-естетичними теоріями, «насмиканими на швидку руч з буржуазних літератур Заходу рештками різних декадентських (футуристи, неокласики) і ревізіоністичних (хвильовісти) груп». Як перед тим «молодомузців», і «хатян», так тепер Петро Колесник намагається засуджувати особливо «хвильовістів» за те, що вони «виступили проти ленінської ідеї партійности літератури», «проти реалізму, як художньої методи письменника», за те, що вони «намагалися відгородити українську літературу від братньої російської літератури» і «орієнтували молодь на буржуазний Захід, саме на занепадницькі декадентські течії в його літературах» і т. д., і т. д.

Дальший період цього «радянського оповідання» П. Колесник визначає як «романтичний», зараховуючи до нього тогочасні романтичні прозові твори, написані під формальним та ідейним впливом Миколи Хвильового і в його розповідній манері. Це не перешкоджає Колесникові відразу ж засудити Хвильового знову, бо він, мовляв, «усі свої конфлікти будував на дилемі: громадське чи особисте, героїка війни чи „бруд" непівських „буднів" і розв'язував її, як негат, прикриваючися дворушництвом міщанського „гамлетизму": бути чи не бути з революцією», і протиставляти романтику Тичини, Блакитного та Ірчана, як нібито таку, що ніколи не виходила за межі реалізму,... «активній романтиці» хвильовістів.

В дальшім розвитку українського оповідання П. Колесник визначає «романтичну лінію», що її виразниками були — в поданій ним черзі — А. Головко, С. Тудор, О. Гаврилюк, Я. Галан, Ю. Яновський, О. Довженко, О. Гончар, М. Стельмах. Цю лінію Колесник обов'язково виводить від Коцюбинського та Горького і найголовнішими її репрезентантами вважає Андрія Головка і Юрія Яновського, — але останнього тільки в творчості 30-их років, коли, мовляв, його талант розквітнув у «Вершниках». Друга лінія в цьому «радянському оповіданні» визначилася, за словами Колесника, як тип «радянського соціяльно-побутового оповідання», що його творцями були: П. Панч, І. Микитенко, Г. Епік, І. Сенченко, О. Копиленко, П. Козланюк, Є. Кротевич, В. Антоненко-Давидович, Д. Бедзик, К. Гордієнко, Я. Качура, Г. Коцюба, П. Радченко, Л. Смілянський, А. Шиян, М. Шумило, В. Козаченко, В. Кучер, І. Вирган, Ю. Дольд-Михайлик, М. Чабанівський та інші. Третю лінію в цьому розвитку творить «сюжетне оповідання» або оповідання вчинків, що його зразки дали Ю. Смолич, І. Ле, В. Минко, В. Владко, М. Трублаїні, Я. Баш, С. Кравченко, П. Загребельний, Д. Ткач, П. Автономов та інші. І вкінці, як четвертий тип «радянського оповідання», визначене в П. Колесника «оповідання гумористичне» або гумореска, найголовнішими творцями якого були Валер Проноза (Василь Блакитний), Остап Вишня, Ю. Вухналь, О. Ковінька та інші, що з них перший був довгий час «несправедливо забутий» радянською критикою, а три інші були репресовані і потім реабілітовані (з них Вухналь щой-

но останнім часом, уже посмертно).

Підкреслюючи досить поверхово «демократичні традиції» в українській літературі «дожовтневого періоду», автор передмови не забуває при цьому нагадувати на кожному місці, треба чи не треба, про «тісний зв'язок» українського оповідання з російським. Так, стверджуючи, що «коріння українського оповідання лежить, звичайно, не в західньоєвропейській новелі, як це твердили деякі дослідники, а в уснонародній поетичній творчості перш за все», він квапиться додати, що «в цьому відношенні українське оповідання було тісно пов'язане з оповіданням російським». «Органічно зв'язана з російською прозою» була, за словами Колесника, «проза Квітки й дальших наступників його». Марко Вовчок була духовою донькою не тільки Шевченка, але й «російських революційних демократів». «Жанрові особливості соціяльно-побутового оповідання» помітно урізноманітнились у Нечуя-Левицького і в Мирного «під значним впливом великих російських реалістів (Тургенєв, Л. Толстой та ін.)». Свої казки і сатири Іван Франко писав «в манері „казок" і сатиричних фейлетонів Салтикова-Щедріна». Коцюбинський почуває у своїх творчих шуканнях «завжди плече Горького» і т. д., і т. д. Кінчається стаття Колесника теж обов'язковою цитатою з М. С. Хрущова.

Не зважаючи на введення до антології великої кількости «дожовтневих» письменників, в ній репрезентовані далеко не всі автори оповідань XIX і початку XX століть. Немає в ній ніякого з оповідань Ганни Барвінок, що їй, як і Кулішеві, П. Колесник закидає етнографізм і надмірну ідеалізацію селянського побуту. Прозова творчість Панька Куліша, що його автор передмови до антології визначає, як «ідеолога української націоналістичної буржуазії», представлена тільки ідилією «Орися». Немає цілком в антології і не згадані в передмові такі видатні новелісти, як **Володимир Винниченко, Богдан Лепкий, Андрій Чайківський,** хоч під впливом першого з названих виросла більшість пізніших радянських прозаїків. Немає в антології оповідань Агатангела Кримського, Галини Журби, Катрі Гриневичевої, О. Романової, Ю. Сірого, Івана Липи та ін. Зате введено в антологію кількох, майже цілком невідомих письменників, наприклад, Данила Мороза (1841-1894), Всеволода Коховського (1835-1891), Петра Кузьменка (1831-1867), Івана Синюка (1866-1953), Івана Діброву (1881-1917), Данила Харов'юка (1883-1916).

Дуже характеристичний склад третього тому, що до нього ввійшло 27 уже «радянських» письменників. Основну групу в цьому томі становлять письменники, знищені режимом протягом кривавих 30-их років, що їх після 1956 року посмертно реабілітовано: Мирослав Ірчан, Олекса Слісаренко, Григорій Косинка, Сергій Пилипенко, Гордій Коцюба (дата смерти, 1942 рік, підтверджена щойно тепер), Дмитро Бузько, Петро Лісовий, Юрій Вухналь, Іван Микитенко. Всі вони загинули розстріляні або в концтаборах, що й підтверджене поданими в біографічних довідках датами їх смерти — звичайно, без найменшого натяку на причину їх смерти. Цікаво відмітити, що дата смерти С. Пилипенка, який загинув 1933 р., покладена в «Антології» на 3 березня 1943 р., хоч у показнику «Художня література за 40 років» (Харків, 1958) її було покладено на 1937 рік. Дату смерти О. Слісаренка, причасовану у виданні «З поезії 20 років» (К., 1959) до 1934 року, тепер чомусь «перенесено» на 1943 рік. Дата смерти Косинки подана в антології правильно — 1934 рік (у «Художній літературі» стояв 1935 рік). Як дата смерти Юрія Вухналя (Івана Дм. Ковтуна) фігурує 1943 рік. У зв'язку з цим треба додати, що подана в II томі дата смерти Гната Хоткевича «13 жовтня 1942 року» є підтвердженням дати «1942», поданої в «Художній літературі», але неперевіреним да-

ти «1937 рік», яку бачимо у виданні «Леся Українка; публікації, статті, дослідження» (т. III, К., 1960).

Кількість «радянських» письменників в «Антології українського оповідання» — 27 у III-ому томі і 55 у IV-ому томі — в півтора раза більша, ніж кількість письменників радянського періоду, репрезентованих в антології «Українська радянська новела» (К., 1951), де були твори 57 авторів. Це збільшення треба пояснити тим, що з «УРН» були скрупулятно вилучені всі проскрибовані: дев'ять зліквідованих (їх імена — див. вище) і ще Євген Кротевич, Остап Вишня, Борис Антоненко-Давидович, Володимир Гжицький, Олександер Ковінька, разом п'ять, що їх реабілітовано і які, крім Вишні, живуть і беруть тепер участь у літературному процесі УРСР. Крім того на збільшення кількости радянських письменників вплинув прихід у літературу нових прізвищ чи перехід літераторів з інших літературних жанрів у ділянку прози. Супроти «Української радянської новели» в «Антології українського оповідання» введені такі нові імена (крім проскрибованих): Олександер Маркуш, Леонид Первомайський, Олександер Довженко, Іван Михайлюк, Микола Дукин, Лука Дем'ян, Микола Трублаїні, Володимир Владко, Іван Вирган, Федір Потушняк, Євген Кравченко, Іван Рябокляч, Павло Автономов, Олександер Сизоненко, Григорій Тютюнник, Іван Чендей, Яків Стецюк, Дмитро Міщенко, Павло Загребельний, Володимир Бабляк, Михайло Рубашов і Сергій Плачинда. Алеж, водночас із цим збільшенням, до нової «Антології українського оповідання» не ввійшов цілий ряд письменників, наявних в «Українській радянській новелі і ще й досі активних у радянській літературі, а саме: Павло Юхимович Бейлін (нар. 1910), Ванда Львівна Василевська (нар. 1905), Оксана Дмитрівна Іваненко (нар. 1906), Юхим Маркович Мартич-Фінкельштейн (нар. 1910), Василь Петрович Минко (нар. 1902), Олекса Єрмолайович Носенко (нар. 1901), Олексій Іванович Полторацький (нар. 1905), Семен Дмитрович Скляренко (нар. 1901), Вадим Миколайович Собко (нар. 1912), Антін Федорович Хижняк (нар. 1907), Петро Григорович Чебалін (нар. 1910), Альфонс Іванович Ярмаль (нар. 1909) — усіх 11. Більшість з-поміж них є авторами більших прозових творів — романів і повістей, але вони мають теж окремі оповідання і, навіть збірки оповідань, і тому тяжко вгадати, чому їх творів не включено в «Антологію українського оповідання». Не ввійшли в антологію також деякі з реабілітованих, не зважаючи на те, що їх твори, в тому числі й оповідання, появилися вже після 1956 року окремими виданнями, між ними і такі видатні новелісти, як Григорій Епік, Олесь Досвітній, Іван Кулик.

З факту, що не включено до антології таких видатних прозаїків і справжніх зачинателів української прози вже «радянського періоду», як Микола Хвильовий, Михайло Івченко, Валеріян Підмогильний, Гео Шкурупій, Майк Йогансен, Аркадій Любченко, — дивуватися не доводиться. Їх імена і їх творчість були й залишаються вкрай не прийнятними для антинароднього комуністичного режиму і небезпечними для його соцреалістичних настанов.

Вибір самих творів до антології проведено цілком тенденційно — по лінії «демократичности», «реалізму» та радянського «романтизму». З цього погляду «Антологія українського оповідання» вимагає своєї противаги — антології, в якій була б показана свобідна творчість українських письменників, дореволюційних і пореволюційних, в усій різноманітності її форми та змісту і зокрема включенням тих творів українських письменників, які ще й досі проскрибовані в УРСР і що їх режим наполегливо намагається заховати від українського читача.

Богдан КРАВЦІВ

Поема про колективізацію

Ігор КАЧУРОВСЬКИЙ, «Село», 7-32 стор., Новий Ульм, 1960.

«Село! І серце одпочине» — так звучить мотто до невеликої поеми Ігоря Качуровського. Але серце відпочиває тут лише на перших, розлогих і сумирних, як у Рильського, строфах напрочуд пластично написаного вступу, на ідилічних образах українського села... Роса над річкою, очерет і човен, ятір і карасі, вітрець, колоски і гавкіт псів за рікою, лініві воли на греблі, лепеха, бджоли, липи і півсон на березі... Проте вперемеж з разками нашої природи, вибираними, до речі, досвідченою рукою і старанно, трапляються вже на початку поеми, написаної кількома найуживанішими, найзвичайнішими, найдоступнішими стопами, ледь-ледь патетичні рядки і — чорні профілі: українські матері, що їх сини в полоні, на війні. Адже перед очима читача — рік 1942: вулицею українського села проїжджає у бричці німецький «комендант»...

Це — вступ. А потім автор повертає читача лицем до минулого: «воскресіння» перехованих на селі церковних дзвонів, колективізація і ліквідація заможніших селян, «як кляси», — з ґвалтуванням жінок, убивствами і мучеництвом висипаних з саней у яр дрібних куркульських дітей — «вовкам на жир». Голод і людожерство. Мати забиває і з'їдає доньку, селянин-активіст живцем закопує в укритому весняним цвітом садку діда, справжнього власника задарма «купленої» хати розкуркуленого. Втеча селянської родини до Сибіру і образ українського діда, «любомудра»-християнина, та його внучки — ідилічна картина в алтайській глушині і, нарешті, спогад про спробу спротиву накиненій Україні владі ще в перші пореволюційні роки і про злочинну пасивність селянських мас.

Перед дуже емоційно насиченими й гостро вирізаними прикінцевими чотирирядковими строфами про тихі стежки, верболіз і очерети, про «хрустку під інеєм траву в пожовклому садку», про вітер, що розкриває брами у простір, за ріку, про присмак гіркоти в ягодах калини і в смутку поетичної самотности, про всепереможну Красу — масмо вершок таких характерних для твору, поруч щирого ліризму та «прозаїчности» теми, патетики і пронизуючих поему наскрізь публіцистично-політичних відступів та заяв. Двічі, дослівно вряд, поет висловлює своє кредо: «Над покору — злочину нема!» І зразу ж думка розгортається таким чином:

Смерть! Смерть усім, які не
мають сили
Переступить заказану межу,
Які в своєму серці погасили
Дух непокори, бунту, м'ятежу!

Ліричні нитї «Села» несуть, здається, снагу гарячішу, ніж збірка поезій «В далекій гавані» (1956), а біль до нестями і любов до нашого люду — теж до нестями! — то клімат повістей Ігоря Качуровського «Шлях невідомого» (1956) і «Залізний куркуль» (1959).

О. ІЗАРСЬКИЙ

ПОВІДОМЛЕННЯ І НОТАТКИ

ДО ПРОБЛЕМИ ЄВРЕЇВ НА УКРАЇНІ

На тему «Місце і роля євреїв у суспільстві радянської України перед другою світовою війною» відбулася в Нью-Йорку 10 червня ц. р. доповідь Всеволода Голубничого (на засіданні комісії УВАН для вивчення історії українсько-єврейських взаємин).

Між двома світовими війнами в УРСР проживало півтора мільйона євреїв. В 1926 р. вони становили 5,4% населення республіки, а в 1939 р. — 4,9%. Дві третини всіх євреїв проживало в містах, а решта — в містечках. Лише 10% єврейського населення було сільським. В Бердичеві, Коростені, Умані та Кременчуці євреї становили більше, ніж половину населення; в Одесі, Кам'янці, Вінниці, Проскурові і Білій Церкві — понад третину. В Києві й Дніпропетровському вони становили 27% населення, а в Харкові — 20%.

До революції євреї були змушені царськими законами мешкати лише в «смузі осілости» на Правобережжі, в своїх перенаселених містечках та в нетрах більших міст. Їм було заборонено купувати землю, обмежувано право набуття окремих фахів і професій (інженерів, лікарів, правників), їх не приймали на державні посади, не давали офіцерських рангів в армії і навіть не приймали на працю у важкій промисловості, бо звичайно й інших безробітних було досить. Євреям залишалося займатися тільки торгівлею, ремісництвом, візництвом і подібними «жидівськими професіями».

Вікове поневолення витворило серед євреїв три головні течії визвольної думки:

1) Асиміляторська течія виходила з заложення, що єврейство — це релігія, а не нація, і обстоювала лише соціяльне визволення євреїв, а під національним поглядом агітувала за мовне й культурне злиття з панівною нацією, насамперед з росіянами. З цієї течії вийшла більшість більшовиків і меншовиків єврейського походження; але також і крайньо праві, консервативні, релігійні кола містечкового єврейства на Україні підтримували цю ідеологію.

2) Національно-автономістська течія обстоювала не тільки соціяльне, але й національне визволення євреїв на Україні і в Росії. Сюди належали майже всі єврейські соціялістичні та демократичні партії. Вони вважали, що етнічно євреї така ж нація, як і всі інші нації Російської імперії, і тому вимагали автономії та рівноправства як для себе, так і для українців та інших народів.

3) Націоналістична, сіоністська течія обстоювала необхідність боротьби за єврейську державність і за еміґрацію євреїв до Палестини.

Революцію 1917 р. всі євреї привітали як довгождане визволення. Націонал-автономістські партії відразу стали по боці Української Народньої Республіки, від якої законом з 8 січня 1918 р. вони дістали на той час найліберальнішу в світі автономію і повне рівноправство. Коли УНР проголосила самостійність, майже всі єврейські національні партії (в 1919 р. навіть і Бунд) заявили про свою згоду і підтримку.

Російські комуністи та соціялісти (більшовики й меншовики) не вважали євреїв нацією. В документах жовтневої революції щодо національного питання немає про євреїв жодної згадки. Ленін і Сталін не вважали їх національно поневоленими, і ніякого національного визволення їм навіть не обіцювано. Але натомість більшовики пропонували єврейському пролетаріятові повне соціяльне визволення на базі національної асиміляції. Євреї, що не підкреслювали своєї національности і навіть зміняли прізвища на російські та українські, без перешкод діставали керівні посади в РКП(б), в Червоній армії, в новостворюваному апараті молодої радянської влади. Це привабило значну частину єврейської містечкової молоді, студентів та спролетаризований, безфаховий елемент, і тому значна кількість євреїв пішла на співпрацю з більшовиками, вбачаючи в цьому своє визволення.

Під час революції і в перші роки після перемоги більшовиків євреї вперше мали змогу масово переселятися з «смуги осілости» в міста Лівобережжя та Центральної Росії. Їм вперше відкрито двері до високих шкіл, вільних професій, урядової та військової служби. Не дивно, що вони цим скористалися в чималій мірі.

Але більшовики принесли соціяльне визволення лише частині євреїв. Одночасно інша частина євреїв дуже потерпіла від них. Більшовики проголосили «нетрудовими елементами» не тільки великих, а й дрібних єврейських крамарів, кустарів, власників різних майстерень, рабинів тощо, націоналізували їх власність, а їх самих позбавили всіх громадянських прав. Ці т. зв. «позбавленці» («лишенцы») становили в 1929 р. коло 35% дорослого єврейського населення містечок, а у великих містах УРСР євреї становили 63% всіх «позбавленців». Значна частина цих деклясованих збідніла до неможливого і перетворилася на старців, бродяг та злочинців, бо вона не мала ні права на працю, ні фаху. Щойно з 1930 р. уряд УРСР створив реабілітаційні комісії для відновлення деклясованих у людських правах. Але все одно соціяльна проблема серед євреїв на Україні ще довго залишалася гострою також і з інших причин. Традиційний патріярхальний устрій єврейських родин, відсутність фахового вишколу молоді і безпорадність у пристосуванні до життя спричинили в єврейських містечкових нетрях широку непрацездат-

ність і злидні. Тоді як серед усього населення України в 1926 р. затруднені становили 62%, серед євреїв мало працю лише 39%. В єврейських родинах на одного працюючого припадало звичайно по 6-7 утриманців. Недоживлення і тяжкі санітарні умови в містечкових нетрях позначались і на фізичному здоров'ї євреїв.

Як одна з можливостей розв'язки соціяльного питання серед євреїв, у 20-х рр. виникла думка про поселення деклясованих та позбавлених фаху євреїв на землі і перетворення їх на селян. Ця думка виникла в єврейських колах, а американські євреї підтримали цю програму фінансовою допомогою. Однак аґраризація євреїв на Україні не мала великого успіху, а породила чимало конфліктів. Не багато євреїв захотіло ставати селянами, а українські селяни недоброзичливо приймали нових сусідів, бо землі на Україні не вистачало. Спершу єврейським поселенцям були віддані колишні «махновські» села в Запорізькій окрузі, які після розгрому і заслання махновців стояли зруйнованими та порожніми. Але селяни з сусідніх сел претендували собі на ці землі і ставили спротив єврейським поселенцям. Потім євреям було приділено трохи радгоспних земель у степу та Криму; але кінець-кінцем уряд УРСР настояв перед Москвою, що для аґраризації євреїв на Україні нема місця і що вона тільки розпалює антисемітизм. В наслідок цього у Москві вирішено приділити для переселення євреїв Біробіджан на Далекому Сході.

Тертя і психологічне напруження між українцями та євреями стали наростати в УРСР під кінець 20-их рр., а особливо загострилися в 30-их рр. у наслідок специфічних соціяльно-економічних обставин та національної політики Москви. Українці примирилися з перемогою радянської влади і пішли на співпрацю з більшовиками значно пізніше, ніж євреї. Щойно під час «українізації» почала зростати питома вага українців на урядових посадах, у партії, в господарському апараті; щойно під кінець 20-их рр. українська молодь масово посунула з села до міста вчитися у вищих школах і поповнювати керівні кадри. Спізнившися, українці знайшли, що кращі посади вже обсадили євреї, що у вищих школах євреїв учиться дуже багато, а для українців не завжди є місце, і т. д. З цього виникла нездорова конкуренція між українцями та євреями. Наприклад, серед студентів вищих шкіл у 1927-28 р. євреї становили 26,3%, а українці — лише 49,3%, що було зовсім непропорційно до їх питомої ваги в цілості населення УРСР. В деяких професійних школах євреї мали вийняткову перевагу. Наприклад, серед усіх студентів медицини в УРСР євреї становили 40,1%, в художньо-мистецьких вузах — 35,6%, в економічних та торговельних — 32,5%, в індустрійно-технічних — 28,9%, а натомість у сільсько-господарських — тільки 5,8% і т. д. Кінчаючи школи, євреї займали і кращі посади. Так, у складі уряду УРСР в 1926 р. було 16,8% євреїв. В КП(б)У ев-

реї становили 12,1% членства. На 1 000 осіб української національности припадало 40 членів партії, а на 1 000 євреїв — 125.

Але в 20-их рр. конкуренційні стосунки між українцями та євреями злагіднювалися більш-менш правильною національною політикою КП(б)У. Виборовши у Сталіна на XII з'їзді РКП(б) поступку щодо «українізації», Скрипник став провадити політику національно-культурного розвитку не лише супроти українців, але і супроти євреїв на Україні. Мовчки зірвавши з усіма російськими більшовицькими традиціями в трактуванні євреїв, Скрипник фактично став на позиції УНРівських традицій у цьому питанні. Він визнавав євреїв за націю і надавав їм повну національну, навіть територіяльну автономію. Зірвавши з ленінськими традиціями в питанні структури партії, Скрипник створив у КП(б)У окремі автономні єврейські секції. Протягом 1926-32 рр. в УРСР швидкими темпами розвинулися нижче, середнє і навіть вище шкільництво єврейською мовою, єврейська преса, книжкові видавництва, театри, музеї, науково-дослідні установи. Розбуяли єврейська національна література, поезія, музика, мистецтво. В містечках, районах і в дільницях великих міст, де євреї становили понад 50% населення, була запроваджена єврейська національна самоуправа: діловодство і судівництво велося єврейською мовою, виборні органи влади та міліція складалися з євреїв. В 1931 р. в УРСР існувало три єврейські національні райони і 94 місцеві ради. Фактично ніде в світі євреї не мали в той час такої національної свободи, як на Україні.

Скрипник провадив таку політику й супроти інших національних меншостей УРСР. Робив він це не тому, що був націоналістом, а лише тому, що збагнув вагу національного питання і вважав, що тільки такими тактичними поступками національним бажанням поневолених народів можна примирити їх з комунізмом і притягти на бік радянської влади.

Але не всі євреї підтримували Скрипникову політику. Національно свідомі євреї, зокрема культурно-творча інтеліґенція, зрозуміла користь такої політики для свого народу, а євреї, настроєні асимілятційно, виступили проти. Між євреями виникла полеміка, боротьба. На Україні деякі рабини аґітували проти посилання дітей у єврейську школу, а високі єврейські партійці в Москві (С. Діманштейн у комісаріяті національностей, Ю. Ларін у центральній пресі) нападали на Скрипника з обвинуваченнями в «націоналізмі». Євреї-скрипниківці, як Гехтман, Борін, Луппо та інші, обвинувачували Діманштейна і Ларіна в «російському шовінізмі» і завзято підтримували не тільки єврейську національну автономію на Україні, але й «українізацію», а письменник Шмуль Ґалкін підтримав в єврейській літературі на Україні гасло М. Хвильового «Геть від Москви».

Проте націонал-комуністичний рух мав серед єврейства ще мен-

ше поширення, ніж серед українців в УРСР. Міське єврейство переважно не розуміло політики і воліло швидше зрусифікуватися. Не зважаючи на всі зусилля скрипниківців, лише 53% єврейських дітей ходило до єврейської школи в 1932 р., коли розвиток єврейського шкільництва досяг найвищої точки. Решта ходила до російської школи і зовсім трохи — до української. (В РРФСР у той час політика національної автономії для євреїв зовсім не провадилася і лише 8,5% дітей євреїв ходило до єврейської школи.

З Сталіновою зміною національної політики на Україні в січні 1933 р. настала й радикальна зміна в національній політиці супроти євреїв. Ідеологічно взяли верх євреї-асимілятори, що обстоювали русифікацію єврейства, а десятки євреїв-скрипниківців було розстріляно й заслано разом з українськими націонал-комуністами. В 1933 р. почався занепад єврейської культури, письменства, шкільництва, а в 1948-52 рр. прийшла їх остаточна ліквідація. (Сьогодні більшість євреїв за кордоном помиляється, коли твердить, що наступ на єврейську культуру в СРСР почався щойно в 1948 р.; в дійсності він почався в 1933 році, одночасно з наступом на українську культуру і на всі інші неросійські культури). В 1938 р. на Україні вже тільки 37% єврейських дітей ходило до своєї національної школи; замість 785 єврейських шкіл у 1930 р. їх залишилося в 1936 р. тільки 399. Наклади книжок єврейською мовою зменшилися між 1933 і 1938 рр. на 16% — і т. д.

Але поруч із занепадом єврейського національного життя на Україні соціяльно-політична вага євреїв в УРСР протягом 30-их рр. зростала. В хвилях терору 1933-34 та 1936-38 рр. загинуло чимало українських євреїв (усі троцькісти, усі, хто будь-коли належав до небільшовицьких партій, багато з тих, хто мав за кордоном родичів і листувався з ними). Але далеко більше загинуло українців, і на звільнені посади приїхало з Росії не тільки багато росіян, але й чимало зросійщених євреїв. Питома вага євреїв у КП(б)У зросла в 1940 р. до 13,4%, хоч автономні єврейські секції в КП(б)У були зліквідовані. В державному апараті участь євреїв досягла 20-22%; чимало їх працювало і на чолі апаратів НКВД.

В середині самого єврейського суспільства теж стали помітними регресивні соціяльні процеси, зокрема поворот до «жидівських професій». Так, серед усіх робітників і службовців єврейської національности в УРСР працювало у промисловості в 1926 р 44,2%, в 1931 — 51,7%, а в 1937 — 37,2%. Натомість у торгівлі було зайнято в 1926 р. 50,8% євреїв, в 1931 — 35,5%, а в 1937 — аж 56,3%. Серед усіх торговельних робітників в УРСР євреї становили в 1935 р.: в державній торгівлі — 42,8%, в кооперативній — 22,1%. В умовах товарового голоду, нестач і черг це було особливо нездоровим явищем. Звідси виникали в населенні антисемітські настрої, євреїв запідозрювано в розкраданні товару, в спекуляції та інших подібних речах. Ясна річ, торгівці-українці чи росіяни крали та спекулюва-

ли так само, як і євреї; але євреї більше впадали в очі, бо їх було *диспропорційно більше*.

На психологічне загострення між євреями та українцями мало вплив також і радянське кримінальне законодавство того часу. «Антисемітизм» був кваліфікований законом як злочин, і він карався довголітнім ув'язненням. В умовах загального терору було чимало зловживань цим законом. Щоб здобути посаду чи помешкання, вистачало написати донос і заявити, що український конкурент є «антисеміт» і «буржуазний націоналіст». Якщо навіть таких випадків і не було дуже багато, вістки про них поширювалися швидко і перетворювались у психологічні міти, доповнювані й роздмухувані вигадками.

На закінчення В. Голубничий висловив здогад, що, хоч антисемітизм на Україні ніколи не досягав такої антагоністичної гостроти, як, наприклад, у Німеччині чи навіть у Польщі, проте, мабуть, таки його наявністю з вищенаведених причин слід пояснити помітну апатію українців у допомаганні євреям та рятуванні їх від терору під час німецької окупації, апатію в порівнянні, наприклад, з активною допомогою місцевого населення євреям у Франції, Голляндії чи Данії. Але, з другого боку, доповідач підкреслив, що ставлення українців до євреїв під час німецької окупації єврейські автори не повинні перечорнювати, бо українці самі були під німцями в далеко гіршому становищі, ніж французи чи голляндці.

У своїх висновках В. Голубничий вказав, що налагодження доброзичливих стосунків між українцями та євреями повинно йти під гаслом: «До порозуміння через зрозуміння», через вивчення причин і обставин існуючого конфлікту. Помилкою єврейської сторони він вважає асиміляторські, русифікаторські тенденції, небажання євреїв зрозуміти, що й сьогодні, як перед війною, їхня проблема в СРСР є проблемою насамперед національною, а не соціяльною, що розв'язка її лежить не в асиміляції, а в боротьбі спільним фронтом з іншими національно поневоленими народами СРСР за своє національне рівноправство і гідність. Помилкою української сторони доповідач вважає нерозуміння єврейської проблеми з боку пересічного українця, неправильне утотожнювання всіх євреїв з євреями-асиміляторами і шукання зла в місцевих євреях, а не в політиці московського центру.

Н. Н.

Наукова конференція про радянський колоніялізм

25 й 26 липня відбувалася у Мюнхені наукова конференція, присвячена радянському колоніялізмові. Її влаштував Інститут вивчення СРСР, у якому ведуть працю науковці-емігранти, представники народів СРСР. Такі конференції Інституту відбуваються щорічно. Цьогорічну тему конференції — про радянський колоніялізм запропонувала група українських науковців Інституту. Вступну доповідь на конференції виголосив член наукової ради Інституту проф. Панас Феденко. Тема доповіді — «Основні риси радянського колоніялізму — колоніялізму нового типу». Далі тема була розбита на три розділи. Перший розділ — колоніялізм внутрі СРСР. Другий — колоніялізм СРСР по відношенню до комуністичних сателітів — країн «народної демократії». І третій розділ — колоніялізм СРСР у відношенні слаборозвинених країн, тобто недавніх колоній.

Гарячі дискусії викликала проблема колоніялізму внутрі СРСР. Деякі дискутанти говорили, що в СРСР існує поневолення народів, має місце геноцид, русифікація, але все те не можна підвести під поняття колоніялізм. Бо колоніялізм — це насамперед економічний визиск, в той час як в СРСР і центр і окраїни розвиваються більш-менш однаково. Але це твердження було спростоване. Проф. Ґловінський навів цифри: коефіцієнт співвідношення чавуну й сталі. В европейських країнах цей коефіцієнт становить 150. Для України він 106. Для РРФСР — 170. Отож коштом України і інших колоній СРСР його метрополія — РСФСР перевищила середньоевропейський коефіцієнт. Були наведені і інші цифри про економічний визиск Росією інших республік СРСР.

Про те, що РРФСР є пануюча над іншими народами метрополія, наводили, як доказ, той факт, що РРФСР не має навіть своєї окремої комуністичної партії і свого ЦК. Ціла КПРС є російською метрополькою партією, а її відгалуженнями в колоніях є так звані національні компартії, як ото КПУ на Україні. А ЦК КПРС є одночасно і ЦК для РРФСР, бо він є російський ЦК, з російським складом, російською політикою і «истинно русским человеком Хрущовим» (Феденко) на чолі.

Представники поневолених Росією народів стверджували на конференції, що тісно пов'язана з економічним колоніялізмом є великодержавна національна політика Москви, скерована на прискорену асиміляцію неросійських республік. Російські більшовики засвоїли тут засади нацистського теоретика Розенберґа, що треба в підлеглих країнах опановувати не населення, а землі. Тому насамперед міста в усіх союзних республіках Москва намагається заселити росіянами або «націоналами», які не можуть там говорити інакше, як по-російському, тобто мають стати знаряддям русифікації. Наприклад, Львів і інші міста Галичини, які ніколи не знали російської мови, тепер заселені людьми, що говорять по-російському. Особливо в загрозливому стані є в цьому відношенні республіки Туркестану. В Казахстані казахи становлять тепер тільки 30% населення, а росіяни 42,7%. В Киргізії росіяни становлять уже 30,2%. Йде до того, що тубільне населення може залишитися тільки в «резерватах». Повторюються часи конкістадорів XV-XVI століття, що винищували в завойованих колоніях тубільне населення.

Учасники конференції російські науковці заперечували ці твердження тим, що, мовляв, ніякого винищення тубільців немає. Є швид-

ке перемішування всіх національностей СРСР. В Туркестан ідуть переселенці з півночі, а на північ ідуть туркестанці. Врешті створюється єдиний радянський народ, «який є російським у такій же мірі, як українським чи казахським чи узбецьким» (Арнольд). На це твердження хтось із залі кинув репліку-запитання: «А яка мова того єдиного радянського народу?!» Промовець міг відповісти тільки: «Це не важно, яка мова»...

Взагалі російські еміґрантські науковці займали на конференції оборончу позицію. Вони твердили, що ніякого колоніялізму в СРСР немає, як немає й національного поневолення. Що російський народ поневолений не менше, як і неросійські народи СРСР. Росіяни закидали неросійським науковцям, що вони національно-колоніяльним питанням затіняють головну небезпеку для всього людства — світовий комунізм. Цей комунізм нікого не експлуатує, а тільки все руйнує, створюючи загальне зубожіння. Найпершим жертвою цього зубожіння впав російський народ, де селянин живе гірше, ніж у «поневоленій» Росією Угорщині чи Румунії. А населення цих країн лише прирівнюється в убогості до населення Росії.

На це опоненти-неросіяни відповідали, що жертви російського народу тяжкі, але ці жертви приносяться в ім'я величі й могутности Російської імперії, яка загрожує усьому світові. Якби комунізм існував тільки у якійсь там Албанії чи в Юґославії, ніхто на нього не звертав би уваги. Але він сперся на велику націю, на її історичні завойовницькі традиції. Став справжнім репрезентантом цієї нації і її традицій. Випинання більшовицькою партією російської нації, як найпередовішої в світі, якій належать усі найголовніші наукові й технічні відкриття й винаходи, є дуже небезпечний шовінізм, говорив доповідач Феденко, і нагадує пропаґанду за часів Гітлера першости німецького герренфольку. Відомо чим закінчується такий нестримний шовінізм.

Проф. Феденко казав, що першими мусіли б протестувати проти національного поневолення в СРСР росіяни. Як колись Герцен шляхетно протестував проти задушення Польщі царським урядом, не боячись закидів у зраді батьківщині.

З конференції у Мюнхені можна зробити висновок, що теза про колоніялізм і національне поневолення в СРСР була повністю доведена.

С.

Під покривалом хрущовської ідилії

Дуже загадковим є спізнення, з яким опубліковані виступи Хрущова на зустрічі партійних вождів з письменниками й композиторами РРФСР (на якій були присутні й письменники та мистці з інших республік), що відбулася рік тому, 17 липня 1960, в Москві. Щойно тепер опублікував ці виступи московський журнал «Комуніст», а слідом за ним і «Комуніст України» (ч. за червень 1961). Відомо, правда, що цей вождь говорить такі нісенітниці, які перед друком переробляються до невпізнання, але відома також і вправність московських секретарів, які при потребі могли б упоратися з цим за ніч. Отже причина цілорічного запізнення публікації промов Хрущова не в цьому, і немає жодних даних пояснити її, бо в радянській пресі не появилося ніякого пояснення, наче так і треба.

У цьому бавардажі Хрущова звертають на себе увагу деякі місця

на початку, які, перетранспоновані на звичайну мову, можуть давати деякі уявлення про літературно-мистецьку ситуацію останніх років. Хрущов символічно говорить, що тоді «спалахували блискавиці, гуркотів грім і йшов заливний дощ». Там ніколи не говорять одверто, і цією «прозорою» символікою Хрущов стверджує, що тоді саме відбувся розгром якого-такого пробудження, що вилонилося в літературі й мистецтві в добу десталінізації. Цей погром, що протривав ще й до кінця 1958 року (історія з самосудом над Пастернаком, каменування за ідеологічні «збочення» українських письменників Первомайського, Швеця, Голованівського й ін.), Хрущов викладає в типовому для нього плебейському тоні:

«А тоді ж траплялися й такі люди, які не розуміли значення здійснюваних партією заходів. Деякі з них навіть піймалися на гачок буржуазної пропаганди. Вони губили крок, спотикалися об уламки минулого, збивалися з дороги самі і намагалися заважати іншим. Були такі люди і серед діячів науки, літератури, мистецтва. Ми змушені були сказати таким людям відкрито і гострими словами про їх помилки. Краще гостро, але вчасно попередити людину, ніж потакати її хибним поглядам і неправильним вчинкам, які, коли поставитись до них ліберально, можуть привести до серйозних наслідків. Може, це прозвучить грубувато, але, по-моєму, краще людину трошки за вухо потягти від прірви, ніж дати їй упасти туди».

І ще один абзац:

«Тепер усі бачать, як правильно зробив Центральний Комітет нашої партії, піддавши гострій критиці людей, які не зрозуміли ленінського курсу нашої партії, почали сповзати з принципіяльних позицій. Не всім припала тоді до смаку твердість, яку ми проявили у відношенні до хитких і тих, хто помилився. Можуть спитати, за яким власне правом ми так ставимо і вирішуємо питання? На це треба відповісти: за правом керівництва. Якщо партія, народ поставили тебе біля керми керівництва, то ти повинен бути на рівні свого становища, робити все для того, щоб забезпечити проведення в життя політики партії, виправдати довір'я, яке тобі виявили партія, народ».

Жодних двозначностей: література й мистецтво терпимі тільки при умові, що вони не вилазять з пелюшок партійних директив. Трудно собі уявити взагалі, як ця примітивна людина уявляє собі, що таке література й мистецтво. Правдоподібно Хрущов хотів би, щоб їх для святого спокою взагалі не було. Але раз їх не ліквідував сам товариш Сталін, значить їх не можна позбутися і треба терпіти як конечне зло. Тоді хай же вони бодай приносять якунебудь користь партії: підбадьорюють Євгенію Долинюк на ще більші врожаї кукурудзи, Мамая — на підвищення видобутку вугілля чи прославляють Гагаріна. Хрущову здається, що він нарешті домігся цієї покори, і він з батьківською поблажливістю пояснює письменникам, як слухняним дітям, як то добре бути покірним партії:

«Благотворний вплив партійного керівництва розвитком художньої творчости підтверджений історією літератури і мистецтва всіх братніх народів нашої країни».

І результат — цілковита пустеля на терені літератури й мистецтва.

*

А тим часом, як Хрущов по-батьківському ласкаво висловлює вдоволення покорою мистців і літераторів, з доручення тієї ж партії і в тому таки числі «Комуніста України» Олександер Левада змасакрував кінорежисера М. Макаренка за те, що той вимагав (стаття «Дивлячись у корень», «Советская Украина», ч. 1, 1961) «вирощувати кваліфіковані національні кадри» для українського кіна і «відтворювати риси національного характеру в кіномистецтві». (—)

Цитування трьох рядків

Мабуть, для того, щоб якоюсь мірою стимулювати управління генерального постмайстра (міністра пошти) США таки нарешті погодитися на видання поштової марки з приводу 100-річчя смерти Тараса Шевченка у відомій американській серії «чемпіона свободи», публікаційна та редакційна комісія УККА рішила вмістити на обкладинці весняного числа тримісячника «Юкрейніен квотерлі» (рік видання XVII, ч. 1 за 1961 рік) проект екзильної поштової марки УНР з 1932 року, присвяченої 200-річчю з дня народження Джорджа Вашінґтона. Пропаґандистська калькуляція на перший погляд ніби логічна: колись ми, українці, проектували увіковічити при допомозі пам'ятної марки Вашінґтона, тож реалізуйте тепер таке відзначення Шевченка ви, американці! Така калькуляція може переконати чи не кожного українського іміґранта у США та українського уродженця «країни великих можливостей». Чи в силі вона промовити до розуму справжніх американців, а зокрема і передусім генерального постмайстра та бюрократів його апарату?

На Заході далеко слабше поширена «панахидна атмосфера», ніж ми уявляємо, і тому західні суспільства радше відзначають роковини з дня народження видатних культурних чи політичних діячів. До речі, таке пояснення дістав С. О. Сліпченко, заступник міністра закордонних справ УРСР, коли він, як «голова української делеґації», поставив внесок на XI сесії ЮНЕСКО в Парижі, щоб у системі цієї міжнародньої організації відзначити в усьому світі 100-річчя з дня смерти Шевченка. Це поперше. Подруге, для офіційних американців навіть марка з Шевченком є «суто політичним питанням», про яке може рішати тільки бюрократія державного департаменту. А прихильники «непередрішення» на видання шевченківської марки, мабуть, ніколи не погодяться.

Наша арґументація аж ніяк не може бути тлумачена, що ми, мовляв, є проти продовжування заходів, щоб пошта США видала такий «стамп». Навпаки. Але чи стосовані (на нашу думку, досить невибагливі) дотеперішні методи можуть обіцяти якийнебудь успіх?

Якими арґументами переконувати офіційні кола у Вашінґтоні та громадську думку у США? Відповідь дати можуть ті, хто добре знає лаштунки організації американської внутрішньої та зовнішньої політики, хто зрозумів систему американської «паблік рілешен». Такого кола людей у США ми, мабуть, не маємо.

Цитування трьох рядків Шевченка: «...Коли діждемось Вашінґтона / З новим і праведним законом? / А діждемось таки колись!» таким арґументом у жаднім разі бути не може. Така цитата просто не переконлива, не зважаючи навіть на факт, що одна з поважних колись українських політичних установ в екзилі саме цією цитатою прикрасила один з своїх меморандумів до державного департаменту. Справді, з політичного погляду несерйозно звучить, коли постійно цитувати згадані три рядки в різного роду зверненнях до американців: в офіційних меморандумах, політичних дискусіях чи в приватних розмовах, метою яких є переконати окремих американських громадян у слушності нашої, української, справи. В таких випадках адресат процідить крізь свої плекані зуби якусь конвенціональну фразу і чемно усміхнеться, а в серці своєму скаже: «Ну, і що з того?»

Справді, варто б таки замислитися і над змістом, і над формою цієї дуже обмеженої політичної та наукової інформації!

(В. П. (*)

Сен-Жон Перс про поезію

На книжковому ринку появилася великого формату брошура, ніби альбом з паперовою перев'язкою: «Нагорода Нобеля 1960». Приглянувшися ближче, бачимо, що це окреме видання промови Сен-Жон Перса, виголошеної ним при прийнятті цієї нагороди в Стокгольмі. Ця коротка промова (п'ять неповних сторінок друку) заслуговувала б на те, щоб її взяли за «мотто» всюди, де ставиться питання про місце та ролю поезії в сучасну добу.

Сен-Жон Перс з властивою йому спічною урочистістю і з далекозорістю людини, яка перед тим, як стати нагородженим репрезентантом сучасної поезії, сходила весь світ шляхами дипломатії, розглядає стосунок між поезією і сучасним світом. Він передусім уважає, що не він особисто нагороджений, а що в його особі нагороджена поезія. А нагородження поезії в сучасному світі — яка несподіванка, а разом з тим яке спізнене, але заслужене признання! Наука — в однобічно практичному розумінні — є, здавалося б, одиноким паном сучасного світу. «Але на цьому місці відзначається безкорисливна думка ученого й поета, — каже у вступі Сен-Жон Перс. — Бодай тут хай не вважають їх за ворогуючих братів. Бо вони висувають те саме допитування над тією самою безоднею, і тільки спосіб їхнього шукання відмінний». В буденному розумінні наука є чимось зовсім протилежним до поезії. Але в дійсності основні наукові теорії поставили далеко поза своїм практичним значенням і спочатку завжди виглядали як «нова візія» світу. А чи така велика різниця між візією науки і поетичною візією в суті речі, в заміренні духу, в прямуванні шукань людини?

Наука і поезія однаково бажають збагнути таємницю світу. Одне основне бажання, основне прагнення духовости людини є джерелом цих двох доріг шукань. Не важливо, що в дорозі одна й друга можуть утратити з очей свою останню ціль і стати дрібною чи отяжілою перешкодою посеред дороги або просто тільки хвилинною зупинкою, цікавою, корисною, грайливою або навпаки. Важливе є те, що устами свого представника поезія, в усій своїй величі й багатстві, а одночасно в скромності, віднаходить себе в наші дні в одному змагу з найглибшими задумами людей науки, філософії та релігії. «Фактично всяка творчість духу є передусім „поетичною" в справжньому значенні цього слова». Так, у грецькому, античному розумінні поетичний ерос лежить в основі духових прямувань людини. І дійсно, коли раціонально-дослідча думка або філософічне чи то релігійне розважання в силу прийнятих ними критеріїв почуваються безпорадними, то поетична інтуїція не визнає цих меж, далі шукає і може відкрити навіть нові горизонти для інших шляхів думки.

Сен-Жон Перс, передаючи поезії пошану, яку люди склали перед його особистою творчістю, потверджує, як поет, ті думки, які вже висловили деякі з найбільших сучасних філософів. Гайдеггер, Ясперс, Марсель та інші справді звертали очі до поетів у ті хвилини, коли частковість вислідів, до яких вони приходили, грозила їм сумнівом, зневірою. Рільке, Валері, Кльодель ставали їм товаришами думки на тих роздоріжжях. А ці спільні шукання були тільки продовженням подібних спільних зусиль за попередніх століть.

Понадчасове і позачасове зацікавлення поезії, очевидно, не перешкоджає їй бути шуканням відповіді для власного покоління. Цей її аспект, може, і не збережеться тривало; але в даний момент він чи

не найважливіший. Бо він є відповіддю на очікування, на шукання рятунку, навіть спасіння сучасників. Без цього аспекту поезія перестала б бути тим спільним шуканням, тією «великою фразою людини в кожночасному ставанні», яку формує історія і через яку вона має своє велике часове й позачасове значення в житті людства.

Піднявши поезію на вершину прикладности, нагорода Нобеля 1960 року кинула гідний виклик і світовій громадській думці, яка дуже часто засліплена отяжілими буденними зацікавленнями, і молодій поетичній ґенерації, перед якою відкриваються нові й відповідальні аспекти її покликання.

К. М.

Лист до редакції

В журбі за нашу політичну культуру я дозволяю собі написати до вас цих кілька слів. Ваш журнал я отримую з приємністю і сатисфакцією. Однак нотатка В. П. Стахова п. н. «Маячіння про мафію» огірчила мене до глибини душі. Абстрагуючись від того, що написав Д. Донцов, статті якого я не читав, стверджую, що В. Стахів своєю вульґарністю, розпеченим до білого цинізмом і люттю, здається, на ціле небо перевищив Д. Донцова. Мало того — шановний автор робить публічну денунціяцію про співпрацю Д. Донцова з німцями. Кому цікаві, мої шановні панове редактори, такого роду бруди? Чи не мститеся ви над собою самими? Пощо друкувати такі еляборати кошмарної ночі або відьомського шабашу? Чи збагатиться від цього наша політична культура? Куди викидає В. Стахів свої таланти і свою енерґію, одне і друге так дуже нам потрібні?

Згадана нотатка робить враження гнилого яйця, розбитого на сторінках вашого цінного журнала. Ось праця І. Кошелівця про Андре Жіда: яка гарна затрата труду для добра нашої культури! Але пощо кормити такого читача, як я, ґістерією, що її подано нам у нотатці про Д. Донцова? Змилуйтеся, панове, над бідною душею, що жадібно шукає за кришками культури.

Щирий привіт з Австралії
Р. ДРАҐАН (Станмор)

ЗМІСТ

Богдан Бойчук. Поламані стежки 3
Едґар А. По. Крук . . . . . , 37
Ернест Гемінґвей. Звеличення Швайцарії 41
Олександер Кульчицький. Карл Ґустав Юнґ 51
Євген Ґловінський. Чи можливий новий курс економічної політики СРСР 57
Іван Майстренко. Теоретичні основи національної політики КПРС 64
Всеволод Голубничий. Про соціялістичні теорії національної проблеми 70
Андрій Жук. Українська кооперація на Західній Україні під Польщею 81
Критика і бібліографія. Третій том «УРЕ» (В. Маркусь) — Антологія української прози малої форми (Б. Кравців) — Поема про колективізацію (О. Ізарський) 96
Повідомлення і нотатки. До проблеми євреїв на Україні (Н. Н.) — Наукова конференція про радянський колоніялізм (С.) — Під покривалом хрущовської ідилії (—) — Цитування трьох рядків (В. П. С.) — Сен-Жон Перс про поезію (К. М.) 116
Лист до редакції (Р. Драґан) 127

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ
на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

	одно число:	річно:	
Австралія	0:6:0	3:0:0	фун.
Австрія	15,-	150,-	шил.
Англія	0:5:0	2:5:0	фун.
Аргентіна	20,-	200,-	пез.
Бельгія	30,-	300,-	бфр.
Бразилія	50,-	500,-	круз.
Венесуела	2,50	24,-	бол.
Голляндія	2,50	24,-	гул.
США	0,75	7,50	дол.
Канада	0,75	7,50	дол.
Німеччина	2,50	24,-	нм.
Франція	2,75	28,-	ффр.
Швайцарія	2,60	26,-	шфр.
Швеція	3,-	30,-	кор.

Адреси для вплат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.,
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

Адреси наших представників

Австралія: **Fokshan Library & Book Supply**
1 Barwon Street
Glenroy W. 9, Vic.

Великобританія: **Ing. Jaroslaw Hawryliw**
40. Alma Rd.,
St. Albans, Herts.

Канада: **I. Eliashevsky**
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: **G. Lopatynski**
875 West End Ave,
Apt. 14b
New York 25, N. Y.

Франція і Туніс: **M. Soroczak**
30 Vallée de Couzon
Rive de Gier (Loire)

Швайцарія: **Dr. Roman Prokop**
Mottastr. 20
Bern

Швеція: **Kyrylo Harbar**
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.